

ΤΟ ΑΜΦΙΛΑΦΕΣ
ΤΩΝ ΠΕΡΙ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΝΑΝΘΡΩΠΗΣΕΩΣ
ΛΕΞΕΩΝ

ΥΠΟ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Ν. ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΟ ΑΜΦΙΛΑΦΕΣ
ΤΩΝ ΠΕΡΙ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΝΑΝΘΡΩΠΗΣΕΩΣ
ΛΕΞΕΩΝ

ΥΠΟ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Ν. ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΥ
Δρος Θεολογίας

ΜΕΡΟΣ Β
ΛΟΓΟΣ ΠΡΟΦΟΡΙΚΟΣ – ΛΟΓΟΣ ΕΝΔΙΑΘΕΤΟΣ

α. Τὸ πρόβλημα τῶν ὄρων

Ἡ Γραφή βεβαιώνει:

• «Υἱός μου εἶ σύ, ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε». ¹¹⁴

• «Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακεν πώποτε· ὁ μονογενὴς Θεὸς* ὁ ὢν εἰς τὸν κόλπον τοῦ πατρὸς ἐκεῖνος ἐξηγήσατο». ¹¹⁵

Τὸ σύμβολο τῆς πίστεως (Νίκαια 325) ὁμολόγησε τὸν Υἱὸ «γεννηθέντα οὐ ποιηθέντα» καὶ διέκρινε ἔτσι μεταξύ «γεννήσεως» καὶ «ποιήσεως». Οἱ, Ἄρειος, Εὐσέβιος Νικομηδείας, Εὐνόμιος καὶ λοιποὶ αἰρετικοὶ δὲν χρησιμοποιοῦσαν τὴν ἄρνηση «οὐ» καὶ ταύτιζαν «γέννησιν» καὶ «ποίησιν» στὸ Θεό. Γιὰ τοὺς ἀρειανοὺς ὅλων τῶν τάσεων οὔτε ὁ Θεὸς ἦταν πάντοτε «Πατήρ», οὔτε ὁ Υἱὸς «ἀληθινὸς Θεός». ¹¹⁶

---

114. Ψαλμ. 2,7. Ἑβρ. 1,5. Πράξ. 13, 33.

115. Ἰωαν. 1,18* μονογενὴς υἱὸς-μονογενὴς υἱὸς Θεοῦ – μονογενὴς. Βλ. καὶ Ἰωαν. 1,8 Ματθ. 11, 27. Λουκ. 10,22.

116. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Ἐγκύκλιος Ἐπιστολή. ΒΕΠ 37, 98. «Οὐκ αἰεὶ ὁ Θεὸς Πατὴρ ἦν». Βλ. καὶ Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Α' Κατὰ Ἄρειανῶν 9. ΒΕΠ 30, 129. «Οὐκ αἰεὶ ἦν ὁ Υἱός, οὐ γὰρ ἦν πρὶν γεννηθῆ. Οὐκ ἐκ τῆς Οὐσίας τοῦ Πατρὸς· ἀλλ' ἐξ οὐκ ὄντων ὑπέστη καὶ αὐτός. Βλ. καὶ ΕΥΝΟΜΙΟΥ, Ἀπολογία 28: ΡΓ 30, 868. ΣC 305, 296. ΒΕΠ 52, 156. «Τὸν μὲν γὰρ Υἱὸν... ἐγέννησέ τε καὶ ἔκτισεν καὶ ἐποίησεν».

Ἐπῆρχε μὰ διαφορετικὴ προσέγγιση μεταξὺ τῶν ἀντιπάλων ομάδων στοὺς ὄρους «Υἱός», «γέννησις», «ποίησις», «κτίσις» καὶ «δημιουργία». Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Ἀθανασίου πραγματοποιήθηκε ἡ διάκριση μεταξὺ «γεννήσεως» καὶ «δημιουργίας», ἡ ὁποία καὶ ἐγινε κοινῶς ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαι.¹¹⁷ Παρὰ τὴν πρόοδο ὁμως αὐτή, οἱ ὀρθόδοξοι γιὰ νὰ ἀποφεύγουν τοὺς ὄρους «Υἱός» καὶ «γέννησις», οἱ ὁποῖοι ἦταν παραξηγήσιμοι ἀπὸ τὸ μέρος τῶν αἰρετικῶν, κατέφευγαν στὸν ἀπαθὴ ὄρο «Λόγος», ὁ ὁποῖος μὲ τὴ σειρά του δημιούργησε καὶ αὐτὸς ἄλλα προβλήματα. Τὰ γραφικὰ χωρία στὴν περίπτωσι αὐτὴ πού χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς ἦταν:

α) Γιὰ τοὺς ὀρθόδοξους:

- Ὁ πρόλογος τοῦ Ἰωάννη. (Κεφ. 1, 1-13). «*Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος, καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν θεόν, καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος· οὗτος ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν θεόν· πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν ὃ γέγονεν...*».

- Α' Κορ. 1, 18-30. «*...Χριστὸν θεοῦ δύναμιν καὶ θεοῦ σοφίαν... ὅς ἐγενήθη σοφία ἡμῖν ἀπὸ θεοῦ, δικαιοσύνη τε καὶ ἁγιασμός καὶ ἀπολύτρωσις.*».

β) Γιὰ τοὺς αἰρετικούς:

- Παρ. 8, 22-23. «*Κύριος ἔκτισέ με ἀρχὴν ὁδῶν αὐτοῦ εἰς ἔργα αὐτοῦ, πρὸ τοῦ αἰῶνος ἐθεμελίωσέ με ἐν ἀρχῇ πρὸ τοῦ τὴν γῆν ποιῆσαι.*»¹¹⁸

- Πράξ. 2, 36. «*ὅτι καὶ κύριον αὐτὸν καὶ Χριστὸν ἐποίησεν ὁ θεός, τοῦτον τὸν Ἰησοῦν ὃν ἡμεῖς ἐσταυρώσατε.*».

Ἡ ἀντιπαράθεσι αὐτῶν τῶν χωρίων ἀπὸ τὸ μέρος τῶν ἀρειανῶν εἶναι προφανής. Τὰ χωρία αὐτὰ κάνουν λόγο γιὰ τὴν «ποίησιν» τοῦ Λόγου καὶ τῆς Σοφίας, γιὰ τὴ σχέση του μὲ τὸν κόσμον καὶ ἐπομένως δείχνουν τὴν «κτιστότητα» αὐτοῦ. Ἡ ἐνασχόλησι, μετὰ ἀπὸ αὐτὰ, ὄλων, καὶ τῶν ὀρθόδοξων καὶ τῶν ἀρειανῶν, μὲ τὸ βιβλίον τῆς Γενέσεως καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὸν πρόλογόν του εἶναι δικαιολογημένη, ἀφοῦ ἐκεῖ βρίσκεται «*ἡ ἀρχὴ τῶν λόγων τοῦ Θεοῦ.*»¹¹⁹

Οἱ ἀρειανοί, πράγματι, ἐξηγοῦσαν μὲ τρόπο «*ὕλικόν*» ἢ «*ἀνθρωπομορφικό*» τὴ γέννησι τοῦ Υἱοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς. Ἐφταναν στὸ σημεῖο νὰ παραλα-

117. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΦΛΟΡΟΦΣΚΥ, «*Ἡ περὶ δημιουργίας ἀντίληψι τοῦ Μ. Ἀθανασίου*» στὸ «*Θέματα ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας*» Μετάφρ. ΠΑΝ. Κ. ΠΑΛΛΗ, Θεσσαλονίκη 1979 σελ. 70. Τὸ κείμενο ἐμφανίστηκε στὸ «*Studia Patristica*» τόμ. VI ἐκδ. ΗΛ. CROSS, BAND 81, 1962 σελ. 36-57. Βλ. ΣΤΥΛ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀθανάσιος ὁ Μέγας καὶ ἡ Θεολογία τῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου, Ἀθήνα 1980, σελ. 54-57.

118. Χωρὶα τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἀρειανοὶ ἐπίσης. Ἐβρ. 1,4 «*τοσοῦτω κρείττων γενομένος τῶν ἀγγέλων ὅσω διαφορώτερον παρ' αὐτοῖς κεκληρονόμηκεν ὄνομα.*» Ἐβρ. 3, 1-2 «*Κατανοήσατε τὸν ἀπόστολον καὶ ἀρχιερέα τῆς ὁμολογίας ἡμῶν Ἰησοῦν, πιστὸν ὄντα τῷ ποιήσαντι αὐτόν.*».

119. Ἐβρ. 6,1. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Κατὰ αἱρέσεων*: PG 42, 224 B.

ληλίζουσαν τὴ γέννηση τοῦ Υἱοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς μὲ ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὴ γέννηση τῶν ἀνθρώπων. Πρόσδιναν δηλ. στὸ Θεὸ πάθος μὲ τὸν ὄρο «γέννησις». Ἀντίθετα, τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου τὴν ἐκλάμβαναν «ἀπαθῶς», ἀκριβῶς γιατί ἔγινε μὲ τὸ Λόγο τοῦ Θεοῦ καὶ «ἐκ τοῦ μηδενός». Δὲν ἐξίσωσαν δηλ. τὴ γέννηση τοῦ Υἱοῦ οὔτε μὲ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου!

Πρόταση ἀρκετὰ λογικὴ καὶ πειστικὴ εἶναι αὐτὴ πού ἀντιπαραθέτει ὁ Μ. Ἀθανάσιος σὲ ἐκείνη τῶν ἀρειανῶν. Ἐὰν ὁ Θεός, ρωτᾷει, γεννᾷ «ἐξ οὐκ ὄντων» τὸν Υἱό, ὅπως «γεννᾷ-κτίζει» «ἐξ οὐκ ὄντων» τὸν κόσμο, γεννᾷ ὁμοῦς «ἐξ ὄντων» τὸν ἄνθρωπο, καὶ ἐὰν τὸ «γεννᾷ» καὶ τὸ «κτίζει» καὶ τὸ «δημιουργεῖν» εἶναι τὸ ἴδιο, τότε γιατί δὲν κτίζει καὶ «ἐξ οὐκ ὄντων» τὸν ἄνθρωπο, ἢ καὶ τὸ ἀντίθετο, γιατί δὲν κτίζει «ἐξ ὄντων» τὸν κόσμο; Ἡ διδασκαλία ὁμοῦς αὐτῆ, τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου «ἐξ ὄντων», δηλ. «ἐκ προϋπαρχούσης ὕλης», ἀνήκει στοὺς Μανιχαίους, πράγμα πού γνώριζαν οἱ ἀρειανοὶ καὶ γιὰ αὐτὸ τὴν ἀπέφευγαν.¹²⁰

Ἐπῆρξε δηλ. στὴν ἀρχὴ τῆς ἐμφανίσεως τῆς ἀρειανικῆς πλάνης μιὰ προσπάθεια νὰ διακριθεῖ ἡ «γέννησις» τοῦ Υἱοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀπὸ τῆ «γένεσιν» αὐτοῦ.¹²¹ Ἡ «γένεσις» τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν κόσμο ἔχει καταγραφῆ στὴ θεία οἰκονομία· ἡ «γέννησις» ὁμοῦς τοῦ Υἱοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀποτελεῖ «μυστήριον ἄρρητον καὶ ἀπόρρητον» ἄγνωστο στοὺς ἀνθρώπους. Ὁ τρόπος τῆς «γεννήσεως» τοῦ Υἱοῦ εἶναι γνωστὸς μόνο στὸν Πατέρα καὶ στὸν Υἱὸ καὶ σὲ ὅσους τὸ μυστήριον αὐτὸ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ. «Καὶ ἡ ἐκ Πατρὸς τοίνυν τοῦ Σωτῆρος γέννησις οὐ πρόχειρος οὐσα οὐδὲ λημπτῆ τοῖς θέλουσιν, ἀλλ' ἐκείνοις μόνοις, οἷς ἀποκάλυψις τοῦ Πατρὸς γέγονεν καὶ τοῦ Υἱοῦ—ὡσπερ γὰρ ὁ Πατὴρ ἀποκαλύπτει τὸν Υἱόν, καὶ ὁ Υἱὸς τὸν Πατέρα—, πολλῶν παραδειγμάτων χρεία, ἵνα ἡ οἰκειότης τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα καὶ ἡ γέννησις φανερωθῆ».¹²²

120. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 23. ΒΕΠ 30, 142. «Ἡ διὰ τί, ἐὰν μὲν ἀκούωσιν, ὅτι Υἱὸν ἔχει ὁ Θεός, ... ἀρνοῦνται τοῦτον· ἐὰν δὲ ἀκούωσιν, ὅτι κτίζει καὶ ποιεῖ, οὐκέτι τὰ ἀνθρώπινα ἀντιτιθέασιν; ἔδει δὲ καὶ ἐν τῷ κτίζειν ἀνθρώπινα νοεῖν αὐτοὺς καὶ ὕλην ὑποβάλλειν τῷ Θεῷ, ἵνα καὶ τὸ εἶναι κτίσιν τὸν Θεὸν ἀρνήσωνται, καὶ λοιπὸν μετὰ Μανιχαίων κυλίωνται». Ἡ γνώμη τοῦ Μ. Ἀθανασίου ὅτι πρόκειται γιὰ τοὺς Μανιχαίους εἶναι λαθεμένη. Ὁ Ἐρμογένης ἦταν αὐτὸς πού δίδαξε τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου «ἐκ προϋπαρχούσης ὕλης». Βλ. Β. ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ ὑπόμνημα «Εἰς τὴν Γένεσιν...»* σελ. 298.

121. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ἄκτιστον καὶ κτιστόν, ἀγέννητον καὶ γεννητόν εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Μ. Ἀθανασίου». Τόμος ἐόρτης, Θεσσαλονίκη 1974 σελ. 18 «Διὰ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ περὶ ἀκτίστου (ἀγεννήτου) καὶ κτιστοῦ (γεννητοῦ) ὁ Ἀθανάσιος μετέστρεψεν τὴν γραμμὴν τῆς χριστιανικῆς θεολογίσεως, κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα, ἀπὸ τὴν γένεσιν τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὴν γένεσιν αὐτοῦ».

122. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τοὺς Ψαλμούς*. P^sT V, 208. ΒΕΠ 46, 353-354. Καὶ ὁ Μ. Βασίλειος συμφωνεῖ «τὸν μὲν τρόπον, καθ' ὃν ἐγέννησεν ὁ Θεός, ὡς ἄρρητον καὶ ἀπερινόητον ἀφιέντα». *Κατὰ Εὐνόμου*: PG 29, 605. SC 305, 92. ΒΕΠ 52, 206.

«Όλη ἡ προσπάθεια τῶν ὀρθοδόξων ἀπέβλεπε στοῦ νὰ δείξουν ὅτι ἡ «γέννησις» τοῦ Υἱοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἦταν «ἀπαθής». ¹²³ Γι' αὐτὸ κατέφευγαν σὲ παραδείγματα-ὑποδείγματα, τὰ ὁποῖα ἦταν λιγότερο «ύλικά», ἢ τουλάχιστον δὲν ἐπιδέχονταν ἐρμηνεῖες, οἱ ὁποῖες πρόσδιναν «πάθος» στοῦ Θεοῦ. Σχετικοὶ ὄροι ποὺ μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν, χωρὶς νὰ ἀποδίδουν πάθος στοῦ Θεοῦ, ὑπῆρχαν στὴ *Γραφή* πολλοί, ὅπως π.χ. Λόγος, Σοφία, Φῶς ἀλλὰ καὶ πηγὴ, ἀπαύγασμα κ.λπ.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὅμως τοῦ Μ. Ἀθανασίου φάνηκε, παρὰ τὴν προσπάθεια διακρίσεως μεταξὺ τῆς γεννήσεως τοῦ Υἱοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀπὸ τὴν ἐμπαθῆ γεννήση τῶν ἀνθρώπων, ὅτι ἡ θέση τῶν ὄρων, ποὺ μέχρι τότε χρησιμοποιήθηκαν, εἶχαν ἀνάγκη ἄλλου εἴδους διασαφηνίσεως. Σὲ πολλοὺς ἀπ' αὐτοῦς, ἡ θεολογικὴ ἐξέλιξη ποὺ ἀκολούθησε, εἶχε προσδώσει νόημα, τὸ ὁποῖο μποροῦσε νὰ ἐξυπηρετήσῃ τοὺς ἀρειανοὺς στὴν ἐπίτευξη τῶν δικῶν τους ἀντιλήψεων.

Στὶς σελίδες ποὺ ἀκολουθοῦν καταβάλλεται προσπάθεια νὰ δειχθεῖ ὁ ῥόλος ἑνὸς ὄρου, ὁ ὁποῖος ἴσως εἶναι ὁ σπουδαιότερος ἀπὸ ὄρους χρησιμοποιήθηκαν τὴν ἐποχὴ αὐτή.

β. Λόγος προφορικός καὶ Λόγος ἐνδιάθετος μέχρι τὸν τέταρτο αἰῶνα

Τὰ γραφικὰ χωρία:

«Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος, καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος· οὗτος ἦν ἀρχὴ πρὸς τὸν Θεόν. Πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν· ὃ γέγονεν ἐν αὐτῷ ζωὴ ἦν, καὶ ἡ ζωὴ ἦν τὸ φῶς τῶν ἀνθρώπων· καὶ τὸ φῶς ἐν τῇ σκοτίᾳ φαίνει, καὶ ἡ σκοτία αὐτὸ οὐ κατέλαβεν», ¹²⁴ «καὶ νῦν δόξασόν με σύ, πάτερ, παρὰ σεαυτῷ τῇ δόξῃ ἣ εἶχον πρὸ τοῦ τὸν κόσμον εἶναι παρὰ σοί». ¹²⁵

«Ὁ ἦν ἀπ' ἀρχῆς ... περὶ τοῦ λόγου τῆς ζωῆς, καὶ ἡ ζωὴ ἐφανερώθη, καὶ ἐωράκαμεν καὶ μαρτυροῦμεν καὶ ἀπαγγέλλομεν ὑμῖν ζωὴν τὴν αἰώνιον ἣτις ἦν πρὸς τὸν Πατέρα καὶ ἐφανερώθη ἡμῖν», ¹²⁶ καὶ «Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν ... καὶ σκότος ἐπάνω τῆς ἀβύσσου ... καὶ εἶπεν ὁ Θε-

123. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Κατὰ Εὐνομίου*: PG 29, 605. SC 305, 64-66. BEΠ 52, 200. «Καὶ μηδεὶς μοι συκοφανεῖτω τὸν λόγον, εἰ τι τῶν ὑποδειγμάτων μὴ πάντῃ συμβαίνει τοῖς προκειμένοις. Οὐδὲ γὰρ δυνατόν τὰ μικρὰ καὶ φαῦλα τοῖς θεοῖς καὶ αὐδίοις μετὰ ἀκριβείας ἀρμόζειν, ἀλλ' ὅσον ἐλέγξει τὴν εἰρηνεῖαν τῶν οὐ δυναμένων δὴ γέννησιν ἀπαθῆ τῇ διανοίᾳ λαβεῖν».

124. Ἰωάν. 1, 1-5.

125. Ἰωάν. 17,5.

126. Α' Ἰωάν. 1, 1-2.

ὅς· γεννηθήτω φῶς καὶ ἐγένετο φῶς»,¹²⁷ καθὼς καὶ ἡ περὶ Λόγου διδασκαλία τῶν Στωϊκῶν, ἐπηρέασαν βαθύτατα τὴ χριστιανικὴ γραμματεία!¹²⁸

Πέρα ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε στὴ χριστιανικὴ γραμματεία ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία τῶν Στωϊκῶν φαίνεται ὅτι καὶ ἡ ἀνθρωπολογικὴ (ψυχολογικὴ) διάκριση τοῦ Λόγου σὲ «προφορικὸ» καὶ «ἐνδιάθετο» διαδραμάτισε σημαντικὸ ρόλο στὴν προσπάθεια τῆς ἐκκλησίας νὰ διακρίνει μεταξὺ «γεννήσεως» καὶ «δημιουργίας» στὸ Θεό.¹²⁹

Οἱ ἀπολογητές, μὲ πρῶτο τὸν Τερτυλλιανό, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, ὅταν ἤθελαν νὰ διακρίνουν μεταξὺ «γεννήσεως» καὶ «δημιουργίας» κατέφευγαν στὴν εἰκόνα αὐτῆ τῶν Στωϊκῶν, τῆς διάκρισης τοῦ λόγου σὲ «ἐνδιάθετο» καὶ «προφορικὸ».¹³⁰

Ὁ Θεόφιλος Ἀντιοχείας χρησιμοποίησε αὐτὴ τὴ διάκριση τοῦ Λόγου, σὲ «προφορικὸ» καὶ «ἐνδιάθετο», ὅταν βρέθηκε στὴν ἀνάγκη νὰ ἐξηγήσει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Λόγου «ἐν τῷ Πατρὶ» καὶ τὴ σχέση του μὲ τὴ δημιουργία. «Ἐχων οὖν ὁ Θεὸς τὸν ἑαυτοῦ λόγον ἐνδιάθετον ἐν τοῖς ἰδίῳις σπλάγχνοις ἐγέννησεν αὐτὸν μετὰ τῆς ἑαυτοῦ σοφίας ἐξερευξάμενος πρὸ τῶν ὄλων. Τοῦτον τὸν λόγον ἔσχειν ὑπουργόν τῶν ὑπ' αὐτοῦ γεγεννημένων, καὶ δι' αὐτοῦ τὰ πάντα πεποίηκεν... Ὅποτε δὲ ἠθέλησεν ὁ Θεὸς ποιῆσαι ὅσα ἐβουλεύσατο, τοῦτον τὸν λόγον ἐγέννησεν προφορικόν».¹³¹ Ἡ προσπάθεια τοῦ Θεόφιλου στὴν περίπτωση αὐτῆ ἀπέβλεπε στὴν καταπολέμηση τῆς Γνωστικῆς διδασκαλίας τῆς «προβολῆς» τῶν «αἰώνων», ὅρου ποὺ ἀντιστοιχοῦσε στὸν ὄρο «γέννηση τοῦ υἱοῦ» τῶν χριστιανῶν.¹³²

127. Γεν. 1, 1-4.

128. Βλ. στὸ KITTEL τόμος 4 σελ. 83-84. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ, Ἡ ἔννοια τοῦ Λόγου κατὰ τὴν Ἁγία Γραφή, στὸ Βιβλικὰ μελετήματα, Θεσσαλονίκη 1966. Β. ΤΣΑΚΩΝΑ, Τὰ Φιλολογικὰ καὶ Θεολογικὰ προβλήματα... Ἀθήνα 1966. Χριστολογία τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου Ἀθήνα 1969 σελ. 15-29. W. KELBER, Die Logoslehre von Heraklit bis Origenes, Stuttgart 1976. M. SPANEUT, Le Stoicisme des pères de l' Eglise. *Patristica Sorbonensia* τόμ. 1 Paris 1957.

129. Éphrem BOULARAND, S.J., L'Herésie d'Arius et la «Goi» de Nicee, Τόμ. 1 σελ. 112. «Dans leur perspective, au moins au point de départ, leur distinction des deux Logos est donc l' ordre psychologique».

130. F.J. MOINNGT, «Théologie Trinitaire de Tertullien» στὸ *Rev. de Scien. Relig.* 54 (1966) σελ. 337-369.

131. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, Πρὸς Αὐτόλυκον Β, 10· 22 SC 20, 122· 154. BEP 5, 27· 37.

132. Ὅπως σημειώνει ὁ P. ΝΑΪΤΙΝ στὸ SC 233, 34 «Théophile d' Antioche, Ad Autolykum, 10 et 22, s' était servi de ces deux termes empruntés aux Stoiciens pour expliquer que le Verbe, tout en étant engendré par le Père, lui restait intérieur, puis ils avaient été proscrits du vocabulaire chrétien parce que les gnostiques se servaient d' un terme voisin (προβολή) pour désigner la génération de leurs eon».

«Ὅπως ὁμως καὶ ἄν ἔχει, ὁ Θεόφιλος δὲν θεωρεῖ τὸ Λόγο κτιστὸ μέσο διὰ τοῦ ὁποίου ὁ Θεὸς δημιουργεῖ. Εἶναι σαφῆς στὴ διδασκαλία του ὅτι ὁ Θεὸς δημιουργεῖ χωρὶς ἐνδιάμεσα κτιστὰ ὄντα. «Ὁὗτος μου Θεὸς ὁ τῶν ὄλων Κύριος» «ὁ τανύσας τὸν οὐρανὸν μόνος».¹³³

Κάπως παραπλήσια ἀπαντᾷ στὸ ἴδιο ἐρώτημα καὶ ὁ σύγχρονος τοῦ Θεοφίλου, ὁ Εἰρηναῖος Λυώνας. «Διὰ τὸν θεὸν ὁ Υἱὸς ὑπῆρχε ἐν ἀρχῇ πρὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου, ἀλλὰ δι' ἡμᾶς ὑπάρχει ἀφ' ἧς στιγμῆς μᾶς ἀπεκαλύφθη, καὶ αὐτὸς ὁ Υἱὸς εἶναι ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἦτο παρὰ τῷ Πατρὶ καὶ διὰ τοῦ ὁποίου τὰ πάντα ἐδημιουργήθησαν».¹³⁴

Οἱ ὄροι αὐτοὶ δὲν χαίρουν μεγάλης ἐκτίμησης ἀπὸ τὸν Ὁριγένη. Οἱ Βαλεντιανοὶ στηριζόμενοι στὸ *Ψαλμ.* 44,2 «ἐξηρεύξατο ἡ καρδιά μου λόγον ἀγαθόν» δίδασκαν «προφορὰν πατρικὴν οἰωνεῖ ἐν συλλαβαῖς κειμένην εἶναι τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ». Ὁ Ὁριγένης ἀπέρριπτε βέβαια τὴ διδασκαλία αὐτή. «Λόγον γὰρ ἀπαγγελλόμενον Υἱὸν εἶναι νοῆσαι καὶ τῷ τυχόντι ἐστὶν ἀμήχανον».¹³⁵

Μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο ἡ διάκριση αὐτὴ τοῦ Λόγου σὲ ἐνδιάθετο καὶ προφορικὸ ἐφθασε μέχρι τὸν τέταρτο αἰώνα.

γ. Λόγος προφορικὸς καὶ λόγος ἐνδιάθετος τὸν τέταρτο αἰώνα
(Ἀπὸ τὸν Μ. Ἀθανάσιο στὸ *Δίδυμο* τὸν *Τυφλό*)

Ὅπως ἀπέδειξε ὁ I. CANNARD¹³⁶ ἡ διάκριση τοῦ Λόγου σὲ προφορικὸ καὶ ἐνδιάθετο χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς αἰρετικοὺς *Σαβέλλιο*, *Μανιχαῖους*, *Ἄρειο*, *Εὐνόμιο* καὶ *Φωτεινὸ Σιρμίου*.¹³⁷ Ἡ σύγκριση ποῦ γινόταν με-

133. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Πρὸς Αὐτόλκων* Α, 7 SC 20, 72 BEP 5, 16.

134. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ ΛΥΩΝΟΣ, *Ἐπίδειξις τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος* 43. Ἑλλην. μεταφρ. I. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, Θεσσαλονίκη 1965 (ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ἔκδοση SC 62, 99-100). Βλ. καὶ κεφ. 47. «Ὁὗτω, λοιπὸν κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ τὴν φύσιν τῆς ὑπάρξεώς του ὑπάρχει εἰς Θεός, διὰ τὴν οἰκονομίαν ὁμως τῆς ἀπολυτρώσεώς μας ὑπάρχει εἰς Υἱὸς καὶ εἰς Πατῆρ... οὕτω ὁ ἀπρόσιτος καὶ ἀόρατος στὰ δημιουργήματα γίνεται ὄρατος καὶ προσιτός. Ὁ Υἱὸς εἶναι Θεός διότι ἐκεῖνος ὅστις ἐγεννήθη ἐκ τοῦ Θεοῦ εἶναι Θεός».

135. ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην* 1, 151. SC 120, 136. Βλ. καὶ σημ. 3 «*Il s' agit, sans doute, des Valentiniens auxquels s' adresse IRENEE*». Βλ. καὶ SC 120, 138.

136. I. CANNARD, *Exegetica in Prologum Ioannis, Sec. Maximus Ecclesiae doctores Antiquitatis Christianae*, στὸ *Studia Antoniana* 4, Roma 1952 σελ. 53-54.

137. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Περὶ ἀγίας Τριάδος*; PG 39,924. BEP 44, 127 «*Σαβέλλιο δὲ τὴν μανίαν ἀνούστατον εἶναι Θεὸν Λόγον, ὡς τὸν προφορικὸν τὸν ἀναλυόμενον καὶ ἀέρι συνεκχεόμενον*». Καὶ ὁ J. LEBERTON ἀναφέρει τοὺς ἄρειανούς ὡς ἀποδεχόμενους αὐτὴ τὴ διάκριση. «*Comme étant d' abord intérieur au Père, puis proféré par lui, d' abord pense puis Parole; Saint Theæophile donnera une expression technique à cette distinction des deux états du verbe;*

ταξὺ τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ λόγου τοῦ ἀνθρώπου κατέστησε ἀναγκαία τὴν ἀντιμετώπισή του ἀπὸ τοὺς ὀρθόδοξους καὶ τὴν ἀνάδειξη τῶν διαφορῶν ποὺ ὑπάρχουν στὴν ἐρμηνεία του.

Ἦ Μ. Ἀθανάσιος γνωρίζει τις ἀπόψεις τῶν ἀρειανῶν καὶ τὸν ἀναπόφρευκτο κίνδυνο ποὺ προέρχεται ἀπὸ αὐτὴ τὴ σύγκριση καὶ πρῶτος γράφει. «Ὁ μὲν οὖν ἄνθρωπος ἐν χρόνῳ γεννώμενος ἐν χρόνῳ καὶ αὐτὸς γεννᾷ τὸ τέκνον, καὶ ἐπειδὴ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος γέγονε, διὰ τοῦτο καὶ ὁ λόγος αὐτοῦ παύεται καὶ οὐ μένει, ὁ δὲ Θεὸς οὐχ ὡς ἄνθρωπος ἔστι καὶ αἰεὶ ἔστι· διὰ τοῦτο καὶ ὁ Λόγος αὐτοῦ ὦν ἔστι καὶ αἰδίως ἔστι μετὰ τοῦ Πατρὸς, ὡς ἀπαύγασμα φωτός. Καὶ ὁ μὲν τῶν ἀνθρώπων λόγος ἐκ συλλαβῶν ἔστι συγκείμενος καὶ οὔτε ζῆ οὔτε ἐνεργεῖ, ἀλλὰ μόνον ἔστι σημαντικὸς τῆς τοῦ λαλοῦντος διανοίας, καὶ μόνον ἐξῆλθε καὶ προῆλθε μηκέτι φαινόμενος, ἐπειδὴ οὐδὲ ἦν ὄλως πρὶν λαληθῆ, διὸ οὔτε ζῆ οὔτε ἐνεργεῖ οὔτε ὄλως ἄνθρωπος ἔστιν ὁ τῶν ἀνθρώπων λόγος, πάσχει δὲ τοῦτο, καθὰ προεῖπαν, ἐπεὶ καὶ ὁ τοῦτον γεννῶν ἄνθρωπος ἐκ τοῦ μὴ ὄντος ἔχει τὴν φύσιν, ὁ δὲ τοῦ Θεοῦ Λόγος οὐχ, ὡς ἂν τις εἴποι, «προφορικὸς» ἔστιν οὐδὲ ψόφος ῥημάτων οὐδὲ τὸ προστάξει τοῦτο ἔστιν «ὁ Υἱός»... Καὶ οἱ μὲν λόγοι τῶν ἀνθρώπων οὐδὲ εἰσιν εἰς ἐνεργεῖαν, διὸ οὐδὲ διὰ λόγων, ἀλλὰ διὰ χειρῶν ἄνθρωπος ἐργάζεται, ὅτι αὐταὶ μὲν ὑπάρχουσιν, ὁ δὲ λόγος αὐτῶν οὐχ ὑφίσταται. Ὁ δὲ τοῦ Θεοῦ λόγος, ὡς εἶπεν ὁ ἀπόστολος «ζῶν ἔστιν ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ ἐνεργής» (Ἐβρ. 4, 12-13). Δημιουργὸς οὖν ἔστι καὶ «χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν» οὐδὲ δυνατὸν τι γενέσθαι χωρὶς αὐτοῦ».

Εἶναι ἐμφανὲς ὅτι ὁ Μ. Ἀθανάσιος στὸ θαυμάσιο αὐτὸ κείμενο προϋποθέτει τὴν εἰκονικὴ γλώσσα τῆς Γραφῆς.¹³⁸ Ἡ προσπάθειά του ἐπικεντρώνεται στὸ νὰ δειχθοῦν οἱ οὐσιαστικὲς, «οὐσιώδης», διαφορὲς μετὰ τοῦ ἀνθρώπινου λόγου καὶ τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ. Ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ σύμφωνα μὲ τὸ Ἐβρ. 4, 12-13 εἶναι «ζῶν καὶ ἐνεργής». Ἡ γέννησή του εἶναι πρᾶγμα «ἄρρητον καὶ ἴδιον τῆς φύσεως τοῦ Θεοῦ μόνῳ τε αὐτῷ τῷ Θεῷ καὶ τῷ Υἱῷ γινωσκόμενον».¹³⁹

Transportant à la vie divine les termes dont les Stoiciens se servaient pour décrire la psychologie humaine, il verra dans la Verbe proféré le logos προφορικὸς. Cette distinction ne sera pas sans danger et à l' époque de Nicée elle sera divinitivement réprouvée, sous la forme du moins qu' elle rève chez Théophile.

138. Τὰ κεφ. 32-36 τοῦ Β Λόγου, Κατὰ Ἀρειανῶν, τοῦ Μ. Ἀθανασίου θεωροῦνται ὡς ἐνδεικτικὰ τῆς εἰκονικῆς γλώσσας τῆς ἁγίας Γραφῆς. Βλ. CHARLES KANNENGISSER, Athanase d'Alexandrie Eveque et Ecrivain στὸ Theologie Historique 70, Paris 1983 σελ. 82.

139. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Κατὰ Ἀρειανῶν Β, 36: ΒΕΠ 30, 208. «Ὁ δὲ ζῆ, διὰ τί μὴ τοιοῦτος

Με βάση τὸ κείμενο τοῦ Μ. Ἀθανασίου ποὺ παρατέθηκε ὁ πίνακας τῆς σύγκρισης μεταξύ τοῦ λόγου τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ παρουσιάζει τὴν παρακάτω εἰκόνα:

ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΣ ΛΟΓΟΣ

1. ἐν χρόνῳ γεννᾶται
2. ἐκ τοῦ μὴ ὄντος ἐστὶ
3. τρεπτός ἐστὶ
4. παροδικὸς ἐστὶ
5. ἐκ συλλαβῶν τὸ εἶναι ἔχει
6. οὔτε ζεῖ
7. οὔτε ἐνεργεῖ
8. μὴ ὦν

Ο ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΛΟΓΟΣ

- ἄχρόνως γεννᾶται
- ἐκ τοῦ ὄντος ἐστὶ
- ἄτρεπτος ἐστὶ
- αἰώνιος ἐστὶ
- ἴσχι προφορικὸς
- ζεῖ
- ἐνεργεῖ
- ὦν

καὶ ἄρα ὡς ὦν δημιουργός

Ἡ διαμάχη γύρω ἀπὸ αὐτὴ τὴ διάκριση συνεχίστηκε τὶς πρῶτες δεκαετίες μετὰ τὴν πρώτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδο (325).¹⁴⁰

Ὁ Δίδυμος γνωρίζει τὴν ἐπιχειρηματολογία τῶν αἵρετικῶν καὶ ἀπορριπτει τελείως στὴν ἐρμηνευτικὴ του αὐτὴν τὴ διάκριση, διακόπτοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ μία παράδοση αἰώνων.

«ἄνευ γὰρ τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ,
ὅς οὔτε προφορικὸς οὔτε ἐνδιάθετος
ἐστὶν ἀλλὰ αὐτὸ τοῦτο, Θεοῦ
οὐσιώδης... τῶ ὄντι οὐδὲν ὑποστῆναι
δύναται».¹⁴¹

Ὁ Θεὸς Λόγος δὲν εἶναι οὔτε προφορικὸς οὔτε ἐνδιάθετος ἀλλὰ «αὐτὸ τοῦτο», δηλ. «ἀπολελυμένως» καὶ ἴσχι «ἐν σχέσει», πρὸς τὸν Πατέρα αὐτοῦ «οὐσιώδης».¹⁴² Ἡ ἀπόρριψη τῆς διάκρισης τοῦ Λόγου σὲ προφορικὸ καὶ

ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος οἶος καὶ ὁ ἡμέτερος· ... ἀλλ' οὐδὲ πρέπει ζητεῖν πῶς ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐστὶν ὁ Λόγος, ἢ πῶς ἀπαύασμά ἐστι τοῦ Θεοῦ, ἢ πῶς γεννᾶ ὁ Θεός, καὶ τίς ὁ τρόπος τῆς τοῦ Θεοῦ γεννήσεως· μαίνοιτο γὰρ ἂν τις τὰ τοιαῦτα τολμῶν, ὅτι πρᾶγμα ἄρρητον καὶ φύσεως ἴδιον Θεοῦ, μόνῳ τε αὐτῷ καὶ τῷ Υἱῷ γινωσκόμενον, ἀξιοῖ λόγοις αὐτὸ ἐρμηνευθῆναι». Βλ. καὶ CH. KANNENGIESSER, Λόγος et Νοῦς chez Athanase d' Alexandrie, στὸ *TU* 108 1972 σελ. 199-202.

140. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περὶ τῶν ἐν Ἀρμινίῳ καὶ Σελευκείᾳ Συνόδων*, 26-27. ΒΕΠ 31, 314 «Εἴ τις ἐνδιάθετον ἢ προφορικόν (λόγον) λέγοι τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ, ἀνάθεμα ἔστω».

141. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὴν Γένεσιν*. SC 233, 34. ΒΕΠ 50, 12.

142. Σχετικὰ μὲ τὴ φράση «αὐτὸ τοῦτο» καὶ τὴν ἐρμηνεία τῆς ὡς «ἀπολελυμένως» καὶ ἴσχι ἐν σχέσει βλ. σελ. 11 παρούσας ἐργασίας. Ἐπίσης βλ. καὶ P. NAUTIN στὸ SC 233, 35 σημείωση 2 «ORIGENE, In epist ad Titum (PG 14, 304 CD), qui range parmis les hérétiques ceux qui

ἐνδιάθετο ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι «ἀπλοῦς κατὰ πάντα» καὶ δὲν εἶναι σύνθετος. Ἐξηγώντας ὁ Δίδυμος τὸ χωρίο Γεν. 1,6 «Καὶ εἶπεν ὁ Θεός· γενηθήτω στερέωμα...» ἀποκλείει κάθε περίπτωση χρησιμοποίησεως αὐτῆς τῆς διάκρισης.

«Τινές μὲν οὖν...

...αἴτιθεμένοις...

...εἶται ὡς ἕτερον...

οὐ... τοῖς προηρημένοις ἐκλιπτέον· οὐ γὰρ

προφορικῶ χρώμενος λόγῳ λέγει· ἔπεται γὰρ τῷ χρωμένῳ

..φορικῶ τὸ καὶ ἐνδιάθετον ἔχειν, τοῦ δὲ συνθέτου ἐστὶν ἕκτε...

εἰς.. τὸν ἐνδιάθετον λόγον.. εἰσω... ἀκολουθου..

..ναί.. δέ.. ἀρ.. ἀπλοῦς κατὰ παν..

..διὸ οὐ χρησι...».¹⁴³

Ἐντίθετα, μὲ ὅ,τι ὑποστηρίζουν οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Δίδυμου, ὁ συγγραφέας μας δὲν ἀπορρίπτει τὴ διάκριση αὐτὴ στὸν ἄνθρωπο.¹⁴⁴ Σύμφωνα, μάλιστα, μὲ τὴν ἐρμηνευτικὴ συνθήειά του καταφεύγει στὴν ἀλληγορικὴ μέθοδο, ταυτίζοντας τὸν προφορικὸ λόγον μὲ τὸ νόημα καὶ τὸν ἐνδιάθετο μὲ τὸ νοῦ, ἀνάγοντάς τα σὲ ἄργυρο τὸ πρῶτο καὶ χρυσὸ τὸ δεύτερο. «Ἄργυρος ὁ λόγος καὶ χρυσὸς ὁ νοῦς ἀλληγορίας νόμῳ ἐκλαμβάνονται».¹⁴⁵ Δύο γραφικὰ χωρία, τὸ Ψαλ. 11,7 «τὰ λόγια κυρίου λόγια ἀγνά, ἀργύριον πεπτρωμένον δοκίμιον τῇ γῆ» καὶ Παρ. 10,20 «ἄργυρος πεπτρωμένος γλῶσσα δικαίου», τοῦ ἔδωσαν τὴν εὐκαιρίαν γι' αὐτὴ τὴν ἀλληγορίαν. «Πολλαχοῦ τῶν θείων παιδευμάτων ὁ νοῦς καὶ τὰ νοητὰ διὰ τοῦ χρυσοῦ φανερῶνται, ὁ δὲ προφορικὸς αὐτοῦ λόγος καὶ ἡ ἀρετὴ αὐτοῦ διὰ τοῦ ἀργύρου. «Ἄργυρος πεπτ-

disent du Verbe: «substantialiter (οὐσιωδῶς), et propre (ιδίως) non existerit»; De Oratione 15, 1: ἕτερος κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ ὑποκειμενον ὁ υἱὸς ἐστὶ τοῦ Πατρὸς, et, pour l' adjectif οὐσιωδῆς, In Ioh. VI, 6 (3) 38 et 40».

143. ΔΙΑΥΜΟΥ, *Εἰς τὴν Γένεσιν*. SC 233, 57-58. ВЕР 50, 19. Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ πάπυρος εἶναι φθααρμένοις μπορούμε νὰ διακρίνομε τὴν ἀπόρριψη τῆς διάκρισης τοῦ Λόγου σὲ προφορικὸ καὶ ἐνδιάθετο.

144. Πράγματι, τὸ θέμα διαπραγματεῦθηκα οἱ εἰδικοί μελετητὲς τοῦ Δίδυμου BIENERT, W.A. στὸ ἔργο του «*Allegoria*» und «*Anagoge*» bei Didymos dem Blinden von Alexandria, Berlin 1972, καὶ ὁ JO TIGCHELER, στὸ ἔργο του *Didyme l'Aveugle et l'Exegese Allegorique*, NigMeyer 1977, (GCPG). Ὁ τελευταῖος στὴ σελίδα 149 συμπεραίνει, ἀπορρίπτοντας τὰ συμπεράσματα τοῦ πρώτου. «*On ne trouve rien dans les textes, nous semble-t-il, pour étayer ces conclusions, car, dans aucun de ces passages ni dans le contexte plus large, Didyme ne fait de distinction entre "la parole" en général et la parole de Dieu.*»

145. ΔΙΑΥΜΟΥ, *Εἰς τὸν Ζαχαρίαν*. SC 84, 432. ВЕР 48, 79.

ρωμένος γλῶσσα δικαίου» (Παρ. 10,20), τοὔτέστιν ὁ προφορικός αὐτοῦ λόγος καὶ διὰ τοῦ προφορικοῦ λόγου ὡσπερ ὀμιλῶν παιδεύει· οὕτω καὶ «τὰ λόγια κυρίου λόγια ἀγνά, ἀργύριον πεπυρωμένον δοκίμιον τῆ γῆ. (Ψαλ. 11,7) ὁ δὲ νοῦς χρυσός ἐστίν».¹⁴⁶

Εὐνόητο γίνεται ὅτι μετὰ τὴν κατάργηση αὐτῆς τῆς διάκρισης στοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ δημιουργήθηκε πρόβλημα στὴν ὄλη ἐξηγητική τῆς *Γραφῆς*. Σὲ αὐτὴν κατέφευγαν μέχρι τὸν τέταρτο αἰώνα οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς. Στὸ ἐρώτημα δηλ. πῶς θὰ ἐρμηνευθοῦν τὰ χωρία ποὺ ἀναφέρονται στοῦ «λέγειν» καὶ τὸ «λαλεῖν» τοῦ Θεοῦ, ἡ ἐρμηνευτική τοῦ Θεόφιλου Ἀντιοχείας, τῶν *Εἰρηναίου Λυώνας* κ.λπ. ὄχι μόνον δὲν ἀρκοῦσε πιά, ἀλλὰ καὶ ἦταν ὑποπτη γιὰ ἀρειανισμό. Ἴσως γιὰ αὐτό, δὲν εἶναι καθόλου περιεργό τὸ γεγονός, ποὺ ἀμέσως μετὰ τὴν πρώτη Οἰκουμένηκη Σύνοδο παρουσιάστηκε πάλι ἡ αἵρεση τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ σὰν μιὰ ἀπάντηση στοῦ ἐρώτημα αὐτό.¹⁴⁷

Στὸ πρόβλημα ποὺ δημιουργήθηκε ὁ Δίδυμος ἔδωσε τὴ δική του ἐρμηνευτική ἀπάντηση, τὴν ὁποία στὴ συνέχεια θὰ ἐπιχειρήσουμε, νὰ παρουσιάσουμε.

δ. Ἀπόψεις τοῦ Δίδυμου

Σὲ τρεῖς ομάδες εἶναι δυνατὸ νὰ χωρισθοῦν τὰ χωρία τῆς ἁγίας *Γραφῆς* τὰ ὁποία ἀναφέρονται στοῦ «λέγειν», «λαλεῖν» καὶ «ὀμιλεῖν» τοῦ Θεοῦ.

1. Τὸ «λέγειν», «λαλεῖν» καὶ «ὀμιλεῖν» τοῦ Θεοῦ στὰ κτιστά-δημιουργία π.χ.

Γεν. 1,13. «Καὶ εἶπεν ὁ Θεός· γενηθήτω φῶς»

2. Τὸ «λέγειν», «λαλεῖν» καὶ «ὀμιλεῖν» τοῦ Θεοῦ πρὸς τὰ λογικά-οἰκονομία π.χ.

Ἐξ. 3,14 «Καὶ εἶπεν ὁ Θεὸς πρὸς Μωυσῆν λέγων»

3. Τὸ «λέγειν», «λαλεῖν» καὶ «ὀμιλεῖν» τοῦ Θεοῦ πρὸς ἑαυτόν.

Ὁ λεγόμενος ἐνδοτριαδικὸς διάλογος π.χ.

Ψαλ. 2,7. «Κύριος εἶπε πρὸς με· υἱός μου εἶ σύ, ἐγὼ σήμερον γεγένηκά σε»

146. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν*. *EcclT* IV, 40. *ΒΕΠ* 50, 319 κ.ἄ. *Εἰς τὸν Ζαχαρίαν* SC 85, 860. *ΒΕΠ* 48, 208.

147. Γ. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ, 1) Οἱ ἀνθρωπομορφῆται τῆς Αἰγυπτιακῆς ἐρήμου καὶ, 2) Θεόφιλος τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ ὁ Ἀββᾶς Ἀπφὺ τῆς ἐρήμου, στοῦ «*Θέματα Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας*». Μετ. ΠΑΝ. Κ. ΠΑΛΛΗ, Θεσσαλονίκη 1979 σελ. 105-151. Τὸ πρῶτο ἐμφανίστηκε εἰς *Akten des XI internationales Byzantinischen Kongresses* (Münich: Verlag G.H. BECK, 1958) σελ. 154-159. Τὸ δεῦτερο εἰς *Hazzy Auseyn Wobfson jubilee Volume* (Jerusalem: American Academy for jewish Research 1965), τόμ. 1 σελ. 275-310. Μὲ τὸ θέμα αὐτὸ ἀσχολήθηκε διὰ μακρῶν καὶ ὁ καθηγητῆς, βλ. ΦΕΙΔΑΣ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Α, 542-552.

α. Τὸ «λέγειν», «λαλεῖν» καὶ «ὀμιλεῖν» τοῦ Θεοῦ στὰ ἄλογα κτιστά-δημιουργία¹⁴⁸

Ὁ Μ. Ἀθανάσιος ἀντιμετώπισε διεξοδικὰ τὸ θέμα αὐτὸ στὸ δευτέρου Λόγου του, Κατὰ Ἀρειανῶν καὶ κατὰληξε στὸ ἐξῆς συμπέρασμα:

Ὅταν ὁ Θεὸς ὀμιλεῖ καὶ δὲν ὑπάρχει ἐρώτηση καὶ ἀπόκριση τότε πρόκειται γιὰ δημιουργία.

«Ὅταν δὲ ἐργάζεται αὐτός, καὶ κτίξη ὁ Λόγος, οὐκ ἔστιν ἐκεῖ ἐρώτησις καὶ ἀποκρίσις· ἐν αὐτῷ γὰρ ἔστιν ὁ Πατήρ, καὶ ὁ Λόγος ἐν τῷ Πατρὶ· ἀλλ' ἀρκεῖ τὸ βούλεσθαι, καὶ τὸ ἔργον γίνεται· ἵνα τοῦ μὲν βουλήματος ἢ γνώρισμα δι' ἡμᾶς τό, Εἶπε, τὸ δέ, Καὶ ἐγένετο οὕτω, τό τε ἔργον σημαίνεται τό διὰ τοῦ Λόγου καὶ τῆς Σοφίας, ἐν ἧ καὶ ἡ βούλησις ἔστι τοῦ Πατρὸς. Καὶ αὐτὸ δὲ τό, Εἶπεν ὁ Θεὸς ἐν τῷ Λόγῳ γνωρίζεται· “Πάντα γὰρ”, φησὶν, “ἐν σοφίᾳ ἐποιήσας” καὶ, τῷ Λόγῳ Κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐστερεώθησαν” καὶ “Εἷς Κύριος Ἰησοῦς Χριστός, δι' οὗ τὰ πάντα, καὶ ἡμεῖς δι' αὐτοῦ”». ¹⁴⁹ Ἐπομένως χωρία γραφικὰ, ὅπως *Γεν.* 1,3; 1,3; 1,11; 1,26 καὶ *Ψ.* 32,9 ἐξηγοῦνται μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο.

Ἡ ἐξηγητικὴ μέθοδος τοῦ Δίδυμου στὴ *Γένεση* στὰ ἴδια χωρία, ἀκολουθεῖ σχεδὸν πανομοιότυπα τὸν Ἀθανάσιο. Ὁ πάπυρος βέβαια στὰ πρῶτα χωρία *Γεν.* 1,3 καὶ 1,6 εἶναι φθαρμένοι καὶ ἡ ἀναζήτησις τῆς ἐξηγητικῆς που καθίσταται ἀρκετὰ δυσχερῆς, γι' αὐτὸ καὶ καταφεύγουμε σὲ παρόμοιες ἐκφράσεις. Ἐρμηνεύοντας π.χ. ὁ Δίδυμος τὸ *Γεν.* 1,9 «Καὶ εἶπεν ὁ Θεός· Συναχθήτω τὸ ὕδωρ...» γράφει. «Τὸ εἰπεῖν τὸν Θεὸν ὁμοίως ἐκλαμβάνομεν τοῖς φθάσασιν, ὅτε ἐλέγετο “καὶ εἶπεν ὁ Θεός· Γεννηθήτω Φῶς” καὶ “γεννηθήτω στερέωμα”». ¹⁵⁰ Ἐπομένως ὁ Δίδυμος εἶχε ἐξηγήσει τὰ χωρία αὐτὰ στὸ *Γεν.* 1,3 καὶ 1,6. Ἡ φθορὰ ὁμῶς τοῦ πάπυρου μᾶς στέρησε τὴν ἐρμηνεία τοῦ *Γεν.* 1,3. Ὑπάρχει βέβαια λίγο πιὸ κάτω στὸ *Γεν.* 1,4, ἀλλὰ γιὰ τὸ «ἰδεῖν τοῦ Θεοῦ».

«Τὸ ἰδεῖν τὸν Θεὸν τὸ φῶς θεοπρεπῶς ἀκούειν δεῖ ὁ... περὶ Θεοῦ ἀνθρωποπαθῶς ἢ ἀνθρωπολογῶς... ἔται· ὡς γὰρ... “αὐτός εἶπεν καὶ ἐγενήθησαν... τῷ κατὰ πρόνοιαν λόγῳ εἶπεν, ἵνα ὑπολ... αὐτοῦ ἀντὶ τοῦ εἰπεῖν δεχόμεθα... βούλεται... καὶ περὶ τοῦ»». ¹⁵¹

Στὸ *Γεν.* 1,6 ἡ κατάστασις δὲν εἶναι καλύτερη ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς διατηρήσεως τοῦ κειμένου.

148. π.χ. *Γεν.* 1,3· 1,5· 1,6 κ.λπ.

149. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Κατὰ Ἀρειανῶν Β, 31. ΒΕΠ 30, 206.

150. ΔΙΔΥΜΟΥ, Εἰς τὴν *Γένεσιν*. SC 233, 70. ΒΕΠ 50, 25.

151. ΔΙΔΥΜΟΥ, Εἰς τὴν *Γένεσιν*. SC 233, 46. ΒΕΠ 50, 15.

«τινές μὲν οὖν...

ἄρα τιθεμένοις...

εται ὡς ἑτέρο...

ο τοῖς προειρημένοις ἐκλημπτέον· οὐ γὰρ

προφορικῶ χρώμενος λόγῳ λέγει· ἔπεται

γὰρ τῷ χρωμένῳ προφορικῶ τὸ καὶ

ἐνδιάθετον ὡς ἔχειν, τοῦ δὲ συνθέτου

ἐστίν εκτε...ος... τὸν ἐνδιάθετον λόγον...εσω...

ἀκολου...ναι ο δε... αρ... πλους καὶ τὰ παν...». ¹⁵²

Ἐκ τῶν κείμενων αὐτὰ φαίνεται ὅτι ὁ Δίδυμος ἀπὸ τῆ μὲν μεριά προσπαθεῖ νὰ ἀποφύγει κάθε εἶδος εἰδωλολατρίας (ἀνθρωπομορφισμοῦ ἢ ἀνθρωποπάθειας), καί, ἀπὸ τῆν ἄλλην νὰ σταματήσει τὴν διάκριση μεταξὺ ἐνδιάθετου καὶ προφορικῶ Λόγου. ¹⁵³

Ἡ Γραφή, χρησιμοποιεῖ ἀρκετὰ λεκτικὰ σχήματα καὶ ἐκφράσεις. Οἱ ἐκφράσεις ὅμως αὐτὲς πρέπει νὰ ἐκλαμβάνονται ὄχι ἀνθρωπομορφικά, ἀλλὰ «χάριν ἐμφάσεως», «ἡμῶν ἕνεκα». ¹⁵⁴

Διερωτόμενος, λοιπόν, ὁ Μ. Ἀθανάσιος σὲ ποιὸν ἀπευθύνονται αὐτὰ τὰ χωρία λέγει: «Εἶπε δὲ οὐχ ἵνα ὡς ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων ὑπουργός τις ἀκούση, καὶ μαθῶν τὸ βούλημα τοῦ λεγόντος ἀπελθὼν ἐργάσῃται. Τοῦτο μὲν κτισμάτων ἴδιον... Διὰ τοῦτο γοῦν οὐκ εἶπεν ἡ θεία Γραφή, ὅτι ἤκουσε καὶ ἀπεκρίνατο ὁ ἀκούων, πῶς ἢ ποῖα βούλεται τὰ γενόμενα γενέσθαι, ἀλλὰ μόνον εἶπεν ὁ Θεός». ¹⁵⁵

152. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὴν Γένεσιν*. SC 233, 58. ΒΕΠ 50, 19.

153. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὴν Γένεσιν*. SC 244, 40. ΒΕΠ 50, 116-117. «Ἄξιον θεωρῆσαι τί δηλοῦται ἐκ τοῦ “ἐνεθυμήθη ὁ Θεός ὅτι ἐποίησεν τὸν ἄνθρωπον ἐπὶ τῆς γῆς καὶ διενόηθη” καὶ “ἐθυμήθη ὅτι ἐποίησα αὐτούς”, ὅπερ ἰσοδυναμεῖ τῷ μετεμελήθη ὅτι ἔχρισα τοῦ Σαοῦλ εἰς βασιλεία. Λεκτέον δὲ ὅτι ἀνθρωποπαθῶς περὶ Θεοῦ λέγεται καὶ οὐχ οὕτως ὡς αἱ λέξεις καὶ ἡ νόησις ἔχει. Ἐάν γὰρ περὶ χειρῶν καὶ ποδῶν καὶ ὠτων ἐν τῇ Γραφῇ μεταφέρηται, οὐ δεῖ οἰεσθαι ἀνθρωπίνως ἐσχηματῆσαι τὸν Θεόν, ἀλλὰ δηλὸν ὡς δυνάμεις δραστηκῶς τὰς χεῖρας καὶ τὸ ἀναπόδραστον ὀφθαλμοῦς καὶ οὕτως ἕκαστον ὡς δυνάμει ἐκλημπόμεθα Θεοῦ ... Καὶ ἐπὶ τοῦ διενόηθη καὶ μετεμελήθη ὡς περὶ ἀτρέπτου νοήσομεν. Ὅνπερ γὰρ τρόπον καὶ ἀνθρώποι τὴν ἐμφασιν παραστήσαι βουλόμενοι τοῖς ὑφ’ ἐαυτῶν διδασκομένοις ἁμαρτήματος ὅτι μεγάλως ἐσφάλησαν καὶ ἀνάξειοι εἰσι μαθημάτων λέγουσι. Μετεμελήθη ὅτι τὰ τηλικαῦτα σοὶ παρέδωκα, εἰς ἐπίγνωσιν τοῦ πταισματος αὐτὸν ἀγαγοντες, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ὁ Θεός οὐ πάθος ὑπομένων μεταμέλεσθαι, λέγεται ἀλλὰ δι’ ἐμφασιν τοῦ μεγέθους τοῦ ἁμαρτήματος. Οὐδὲ γὰρ ἠγνόει ὅτι τοιοῦτοι ἔσονται, ἀγαθότητι δὲ ἐθεώρει εἰ πως ἐκ τῶν νόμων τῶν κατὰ διάνοιαν ἐπιγραφέντων».

154. Β. ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ ὑπόμνημα...* σελ. 142.

155. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β*, 31. ΒΕΠ 30, 205.

Ἡ πρώτη ἐξήγηση εἶναι νὰ θεωρηθοῦν αὐτὰ τὰ χωρία ἀνθρωπίνως, ὅπως δηλ. συμβαίνει στὰ κτίσματα. Αὐτὸ ὁμῶς σημαίνει ὅτι ὁ ὑπουργὸς ἔχει ἀγνοία ὅπως ὑποστήριζαν οἱ ἄρειανοί.¹⁵⁶ Στὸ ἴδιο θέμα ἐπανέρχεται ὁ Δίδυμος· «ὥσπερ γὰρ ἐάν ἀκούωμεν ὅτι· “εἶπεν ὁ Θεὸς Γεννηθήτω”, καὶ· “αὐτὸς εἶπεν, καὶ ἐγενήθησαν, ἐνετείλατο, καὶ ἐκτίσθησαν” οὐκ ἀνθρωπίνως ἀκούομεν ταῦτα· οὐ γὰρ ἀγνοοῦντι τῷ Υἱῷ τί δεῖ γενέσθαι καὶ πῶς δεῖ, ἐνετείλατο καὶ εἶπεν, ἀλλ’ ἡμῶν ἕνεκα, ἵνα δειχθῇ ἡ συμφωνία τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, ὅτι βουλήματι ἐνὶ γέγονεν τὰ πάντα καὶ προνοεῖται τὰ ὅλα· ἐπεὶ· “καὶ εἶπεν ὁ Θεὸς Γεννηθήτω”, νομίζεις, ὅτι προφορικῶς κέχρηται λόγῳ; Ἐλέγομεν ὅτι τὸ ἔργον φθάνει τὸν λόγον, καὶ ὁ λόγος οὐκ ἔστι πρότερον χρόνῳ τοῦ ἔργου, ἀλλ’ ἐπινοία μόνη».

Ἡ σύνδεση μεταξὺ λόγου καὶ ἔργου εἶχε γίνει ἀπὸ τὸν Μ. Ἀθανάσιο. «Γεννηθήτω», καὶ ἐπήγαγε· «Καὶ ἐγένετο οὕτω». «Τὸ γὰρ δόξαν καὶ βουληθὲν εὐθύς ἐγένετο τῷ Λόγῳ καὶ ἀπρητίζετο».¹⁵⁸

Τὴν ἴδια σκέψη κάνει καὶ ὁ Δίδυμος. «Καὶ εἶπεν ὁ Θεὸς Γεννηθήτω· φθάνει τὸ ἔργον τὸν λόγον· ἅμα ἠθέλησεν καὶ ὑπέστη ἐκεῖνα· αὐτὸ τοῦτο λέγει καὶ ἐν ψαλμοῖς· “Πάντα, ὅσα ἠθέλησας ἐποίησας (Ψαλμ. 113,11)”· ἄρκει τὸ θέλειν αὐτοῦ πρὸς ὑπαρξιν».¹⁵⁹

Ἡ ἐρμηνευτικὴ αὐτὴ διαδικασία τῆς δημιουργίας δὲν ἦταν ἀγνωστὴ καὶ στοὺς αἰρετικούς. «Πάντα γὰρ ὅσα ἠθέλησεν ἐποίησεν. Οὐ γὰρ ἐπιδέεται τινος πρὸ τῆν ὧν βούλεται σύστασιν, ἀλλ’ ἅμα τε βούλεται καὶ γέγονεν ὅπερ ἠθέλησεν».¹⁶⁰

Ἡ πρόταση αὐτὴ «ἅμα τε βούλεται καὶ γέγονεν ὅπερ ἠθέλησεν» εὐρίσκεται καὶ στὸν Δίδυμο. «Ἀρχόμενοι τοῦ βιβλίου ἐλέγομεν ὅτι δραστήριος οὐσία ὧν ὁ Θεὸς ἅμα βούλεται καὶ ἔστιν ἃ θέλει εἶναι· οὐ γὰρ οἶον τε ἐπ’ αὐτοῦ τὰς ἐνεργείας πρὸ τῆς ὑπάρξεως εἶναι, ὡς ἔχει ἐπὶ τῶν ἀνθρωπίνων τεχνῶν, μετὰ γὰρ τὸ ἐνεργῆσαι τὸ ἔργον ἐστὶν καὶ μετὰ τὴν οἰκοδομὴν ἢ οἰκία· οὐ γὰρ ἐν τῷ οἰκοδομεῖσθαι ἢ οἰκία οὐδὲ ἐν τῷ ναυπηγεῖσθαι ἢ ναῦς· χρόνῳ γὰρ αὐταὶ αἱ ἐνεργεῖαι συμμετροῦνται. Ὁ δὲ Θεὸς ἀχρόνως ἐνεργεῖ ἄγων εἰς τὸ εἶναι ὃ βούλεται· οὐκ ἄρα ἐπομένη καὶ “...υὐμένη ἔσται ἐνεργεῖα”».¹⁶¹

156. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Κατὰ Ἀρειανῶν Α, 9 ΒΕΠ 30, 129-130 «οὐκ οἶδε τὸν Πατέρα ἀκριβῶς ὁ Υἱός...», καὶ οὔτε συνιεῖ, οὔτε γινώσκει ἀκριβῶς ὁ Λόγος τοῦ Πατρὸς».

157. ΔΙΔΥΜΟΥ, Εἰς τοὺς Ψαλμοὺς. PsT V, 215-216. ΒΕΠ 46, 356. Βλ. καὶ J. Hintikka, Remarks on praxis, poiesis and ergon in Plato and in Aristotle: *Annales Univ. Turku. Sarja*, B. Ium. 126, 1973, 53-62.

158. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Κατὰ Ἀρειανῶν Β, 31. ΒΕΠ 30, 205.

159. ΔΙΔΥΜΟΥ, Εἰς τοὺς Ψαλμοὺς. PsT V, 76. ΒΕΠ 46, 317.

160. ΕΥΝΟΜΙΟΥ, Ἀπολογία: PG, 30, 860 B. SC 305, 280. ΒΕΠ 52, 159.

161. ΔΙΔΥΜΟΥ, Εἰς τὴν Γένεσιν. SC 233, 90-92. ΒΕΠ 50, 31.

Ἐντίθετα, γὰρ τὸν *Εὐνόμιον* ἡ ἄχρονη θεώρηση τῆς ἐνέργειας ἀποδεικνύει καὶ τὸ ἔργο ἄχρονο. Γι' αὐτὸ ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἐνέργεια δὲν εἶναι ἄχρονη ἐφόσον καὶ τὸ ἔργο δὲν εἶναι ἄχρονο. Γιὰ τὸν *Εὐνόμιον* δὲν ὑπάρχει σύνδεση οὐσίας καὶ ἐνέργειας ἀλλὰ ἔργου καὶ ἐνέργειας. Ἐὰν δὲ ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ταύτιζαν τὸν Υἱὸ μὲ τὴν ἐνέργεια τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ κατανοεῖται γιὰ τὸν τοποθετοῦσαν στὰ κτίσματα.¹⁶²

Ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχει διάκριση μεταξὺ «*θελήσεως*» καὶ «*ὑπάρξεως*» τῶν ἔργων στὸ Θεό, δὲν ὑπάρχει παρεμβολὴ χρόνου μεταξὺ τοῦ «*εἶπεν*» καὶ «*ἔγενετο*», ὅπως αὐτὸ συμβαίνει στοὺς ἀνθρώπους, γι' αὐτὸ μόνον «*κάτ' ἐπίνοιαν*» μπορεῖ νὰ διακριθεῖ ὁ λόγος ἀπὸ τὸ ἔργο.¹⁶³

Ἐὰν ὅμως μόνον «*κάτ' ἐπίνοιαν*» χωρίζεται ὁ λόγος ἀπὸ τὸ ἔργο, τότε φυσιολογικὰ ἐρχόταν ἡ ἐρώτηση τῶν ἀκροατῶν του. «*Εἰ οὖν ταῦτα οὕτως ἔχει, πῶς τὸ εἶπειν δεῖ ἀκοῦσαι*». Καὶ ἡ ἀπάντηση τοῦ *Δίδυμου* «*οὐ κατὰ μεταβατικὴν φωνὴν ἀκοοῦμεν, ἀπὸ στόματος μεταβαινούσης εἰς ἀκοὴν τῆς φωνῆς*».¹⁶⁴

Παρόμοια ἀποψη ἐκφράζει καὶ ὁ *Μ. Βασίλειος* σὲ ἀνάλογη ἐρμηνευτικὴ του προσπάθεια στὸ ἴδιο θέμα. «*Ὅταν δὲ φωνὴν ἐπὶ Θεοῦ καὶ ρῆμα καὶ πρόσταγμα λέγωμεν, οὐ διὰ φωνητικῶν ὀργάνων ἐκπεμπόμενον ψόφον, οὐδὲ ἀέρα διὰ γλώσσης τυπούμενον, τὸν θεῖον λόγον νοοῦμεν, ἀλλὰ τὴν ἐν θελήματι ῥοπὴν διὰ τὸ τοῖς διδασκομένοις εὐσύνοπτον ἡγουμένα ἐν εἶδη προστάγματος σχηματίζεσθαι*».¹⁶⁵ Ἀλλὰ καὶ τὴν ἄχρονη διάδοση αὐτῆς τῆς ῥοπῆς τοῦ θελήματος διδάσκει. «*Ἄρα οὖν καὶ τὴν λεγομένην ἐντολὴν μὴ λόγον προστακτικὸν διὰ τῶν φωνητικῶν ὀργάνων ἐξαγγελλόμενον ἐκδεχόμεθα, περὶ τῶν ποιητέων τῷ Υἱῷ, ὡς ὑπηκόω, νομοθετοῦντα, ἀλλὰ θεοπρεπῶς*

162. ΕΥΝΟΜΙΟΥ, Ἐπιτομή 23: PG 30, 857 D. SC 305, 280. BEΠ 52, 152. «*Ἡμεῖς δὲ ... τὴν ἐνέργειαν ἐκ τῶν ἔργων κρίνοντες, οὐκ ἀσφαλὲς οἴομεθα δεῖν ἐνοῦν τῇ οὐσίᾳ, τὴν μὲν ἀναρχον, ... εἰδότες, τὴν δὲ ἐνέργειαν οὐκ ἀναρχον. Ἦ γὰρ ἂν ἦν καὶ τὸ ἔργον ἀναρχον*». Βλ. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*. P5TV, 208. BEΠ 46, 354. «*Οὐκοῦν ἐνέργεια οὐσίας ἐστὶν ὁ Υἱὸς καὶ οὐκ οὐσία*».

163. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὴν Γένεσιν*. SC 233, 64-66. BEΠ 50, 23 «*Ἐδεῖ γὰρ τὸ βούλημα τοῦ τῶν ὄλων Θεοῦ γενέσθαι, τοῦ ἔργου θάπτον δειχθέντος καὶ ἅμα τῷ λόγῳ καὶ τῷ θελήματι ὑποστάντος. Θέλημα δὲ αὐτοῦ ὁ Υἱὸς ὑπάρχει, δι' οὗ ὅλα συνέστη, Σοφία ὣν τοῦ γεννήσαντος λέγουσα: "Ἦνίκα ἠτοίμαζεν τὸν οὐρανόν, συμπαραῆμην αὐτῷ"* SC 244, 8-10 BEΠ 50, 106. «*οὐ γὰρ ἐν χρόνῳ Θεὸς δημιουργεῖ. Ἀνθρωποὶ μὲν γὰρ τὰς πράξεις χρόνῳ συμμετρομένους ἔχουσιν, Θεὸς οὐχ οὕτως. "Αὐτός" γὰρ "εἶπεν καὶ ἐγεννήθησαν", καὶ οὐκ ἔχομεν διαστεῖλαι τὸ θελῆσαι τοῦ ὑπάρξει ὁ βούλεται ὑποστῆσαι*».

164. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*. P5TV, 214. BEΠ 46, 356.

165. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Εἰς τὴν Ἐξαήμερον*, Ὁμιλία: PG, 29, 45. SC 26, 172. BEΠ 51, 202. Τὰ ἴδια ἀναφέρει καὶ στὴν Ὁμιλία 7,1. SC 26, 246. «*Ἦ μὲν φωνὴ τοῦ προστάγματος μικρά, μᾶλλον δὲ οὐδὲ φωνή, ἀλλὰ ῥοπὴ μόνον καὶ ὄρη θελήματος*».

νοῶμεν θελήματος διάδοσιν οἷον τινος μορφῆς ἔμφρασιν ἐν κατόπτρῳ, ἐκ Πατρὸς εἰς Υἱὸν ἀχρόνωσ διικνουμένην».¹⁶⁶

Ἐκφράσεις τῆς Γραφῆς οὖν καὶ αὐτὲς ἀποτελοῦν λεκτικὰ σχήματα «ἡμῶν ἔνεκα» ἢ σχηματισμὸν «διὰ τὸ τῆς διδασκομένοις εὐσύνοπτον» καὶ δὲν δηλώνουν τίποτα ἄλλο παρὰ τὸ «σύμφωνον» τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, τὴν «ἔνωσιν» καὶ «τὴν αὐτὴν βούλησιν καὶ ἐνέργειαν» τῶν δύο προσώπων τῆς ἁγίας Τριάδας.¹⁶⁷ Ἀκόμα καὶ ὅταν δὲν ὑπάρχει σαφὴς ἐντολή-πρόσταγμα τοῦ Πατέρα πρὸς τὸν Υἱό, δηλ. τὶ ἀκριβῶς νὰ ποιήσει, ὁ Υἱὸς γνωρίζει τὸ βούλημα τοῦ Πατέρα καὶ ἐνεργεῖ, ὅπως συμβαίνει π.χ. μετὰ τὸ χωρ. Γεν. 1,15.

«Τὸ δὲ καὶ ἐγένετο οὕτως (Γεν. 1,15) ἀνταποδοτικὸν ὃν δείκνυσιν ὅτι τοῦτο ἐποίησεν ὁ Υἱὸς ὅπερ ὁ Πατὴρ ὑποστῆναι ἐθέλησεν. Καὶ γὰρ, οὐκ εἰρημένον πόσοι γένωνται φωστῆρες, ἐπηνέχθη «Καὶ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τοὺς δύο φωστῆρας» (Γεν. 1,16)· οὕτως ἡ αὐτὴ καὶ βούλησις καὶ ἐνέργεια Πατρὸς καὶ Υἱοῦ».¹⁶⁸

Ὡραιότατα συνοψίζει τὶς σκόρπιες αὐτὲς ἀπόψεις ὁ Γρηγόριος Νύσσης «ὃ δὲ κατὰ τὸν τῆς σοφίας λόγον, τῇ δυνάμει τοῦ πεποιηκότος ἐγένετο, ὡς λόγος Θεοῦ προστακτικὸς παρὰ Μωυσέως ἐμνημονεύθη, τό, “εἶπεν ὁ Θεός, Γενηθήτω Φῶς, καὶ ἐγένετο Φῶς”. Ἐπὶ γὰρ τοῦ Θεοῦ, κατὰ γε τὴν ἡμετέραν ὑπόληψιν, τὸ ἔργον λόγος ἐστί, διότι πᾶν τὸ γινόμενον, λόγῳ γίνεται... ἐπειδὴ λόγου παραστακτικὴ ἔστιν ἡ τοιαύτη φωνή, θεοπρεπῶς, ὡς οἴμαι, νοήσομεν εἰς τὸν ἐγκείμενον τῇ κτίσει λόγον τὸ ρητὸν ἀναφέροντες».¹⁶⁹

Ἡ ἀναζήτησις τῆς νόησης τῶν λεκτικῶν αὐτῶν μορφῶν στὸν «ἐγκείμενον λόγον τῆς κτίσεως», μᾶς ὁδηγεῖ στὴν κατανόησιν τοῦ κόσμου καὶ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, τὴν ὁποία παρομοιάζει ὁ συγγραφέας μετὰ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀρχιτέκτονα.

«ὡς γὰρ ἀρχιτέκτων...

166. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Περὶ ἁγίου Πνεύματος* 20: PG, 32, 104 C. SC 17, 142. BEΠ 52, 247.

167. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τοὺς Ψαλμούς*. PsTV, 214. BEΠ 46, 356. «αὐτὸς ὁ γεννηθεὶς ἀγαθὸς Λόγος σύμφωνος ὦν τῷ Πατρὶ λέγει: “λέγω τὰ ἔργα μου τῷ βασιλεῖ”· ὡπερ γὰρ ἐὰν ἀκούωμεν δι: “εἶπεν ὁ Θεὸς Γενηθήτω”. Ἀντίθετα οἱ Εὐνομιανοί: “Οὐ γὰρ λαμβάνω αὐτὸ ὡς λέγουσιν οἱ Εὐνομιον: “αὐτὸς ὁ ἐξερευξάμενος λόγον λέγει τῷ βασιλεῖ, ᾧ ἐκάθισεν, τὰ ἔργα, τῷ γεννητῷ λόγῳ ἵνα εἶδῃ εἰπεῖν αὐτά”. PsTV, 220. BEΠ 46, 357. Βλ. καὶ SC 233, 66, BEΠ 50, 73.

168. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὴν Γένεσιν*. SC 233, 98-100. BEΠ 50, 33. Βλ. ἐπίσης καὶ Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Εἰς τὴν Ἐξαήμερον Ὁμιλία ΣΤ*: PG, 32, 120. SC 26, 332. BEΠ 51, 234. «εἶπεν ὁ Θεός, Γενηθήτωσαν φωστῆρες, καὶ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τοὺς δύο φωστῆρας. Τίς εἶπεν καὶ τίς ἐποίησεν; Οὐκ ἐννοεῖς ἐν τούτοις τὸ διπλοῦν τῶν προσώπων; Πανταχοῦ τῇ ἱστορίᾳ τὸ δόγμα τῆς θεολογίας μυστικῶς συμπαρέσπαρται».

169. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Ἀπολογητικός... περὶ τῆς Ἐξαήμερον*: PG, 44, 73. BEΠ 65, 532.

γραφῆν ἥς μέλλοι οἰκοδομῆσαι πόλεως...

ε... ΤΕΡΟΝ

... ἐν ἑαυτῇ περιέχουσα». ¹⁷⁰

Στὸ ὑπόμνημα στοὺς Ψαλμοὺς γίνεται ἀναλυτικότερος.

«Πάλιν ἐλέχθη· ὅτι “ἐπὶ τῶν χειρῶν μου ἐξωγραφήσά σου τὰ τεῖχη”. Τῶν αἰσθητῶν εἰσὶν ἰδέαι κατάλληλοι· αἱ ἰδέαι δὲ αὐταὶ νοήσεις εἰσιν Θεοῦ, βουλήσεις εἰσιν Θεοῦ. Καὶ λάβε διὰ παραδείγματος τὸ θεωρούμενον· ὁ βουλόμενος κατασκευάσαι πόλιν, ὅλην τὴν πόλιν καὶ τὰ μέρη αὐτῆς ἀνατυποῖ τῇ ἑαυτοῦ διανοίᾳ, καὶ κατ’ ἐκείνας τὰς νοήσεις κατασκευάζει τὰ αἰσθητά. Ἀμέλει γοῦν, ἐὰν μὴ ὀρθῶς λάβῃ τὸ νόημα, φέρε, τῆς ἀγορᾶς ἢ τοῦ τεμένου ἢ τῶν ἄλλων, οὐ καλῶς ποιεῖ τὰ αἰσθητά. Αἱ ἰδέαι οὖν δύναται εἶναι τὰ τεῖχη, ἐν ταῖς χερσὶν τοῦ Θεοῦ γεγραμμένα βουλήσεις. Ταῦτα οὖν τὰ τεῖχη ἐν τῇ βουλήσει τοῦ Θεοῦ ἔχουσι τὸ εἶναι. Καὶ λέγω “ἐν Χριστῷ”, φησιν, “ἐκτίσθη τὰ πάντα τὰ ἐν τοῖς οὐρανοῖς καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς, τὰ ὄρατα καὶ τὰ ἀόρατα, εἴτε ἀρχαὶ εἴτε ἐξουσίαι· πάντα δι’ αὐτοῦ ἔστιν· καὶ αὐτὸς ἔστιν πρὸ πάντων καὶ τὰ πάντα ἐν αὐτῷ συνέστηκεν”. Ἐν αὐτῷ ἐκτίσθη τὰ ὄρατα καὶ τὰ ἀόρατα· ὡς ἐὰν ἐν πόλι <η> ἐν τῷ νῶ τοῦ ἀρχιτέκτονος τὰ μέρη τῆς πόλεως οἰκοδομηθῇ, τουτέστιν πρὸς ἐκεῖνα, διακρατούμενα ὑπ’ ἐκείνων· λόγοι γάρ εἰσιν διακρατητικῶν». ¹⁷¹

Ὁ Δίδυμος ἀποδέχεται ὅτι ὑπάρχουν δύο εἶδη γνώσεως. Ἡ πρώτη ἀφορᾷ στὴν «αἰσθητικῇ προσβολῇ», δηλ. αὐτὴ πού γίνεται μὲ τὶς αἰσθήσεις στὰ ὄρατα δημιουργήματα. Ἡ δεύτερη γίνεται μὲ τὴν «αἰσθησὶν τοῦ νοῦ» στὰ ἀόρατα δημιουργήματα ἐφ’ ὅσον ὁ «νοῦς εἶναι ὁ ὀφθαλμὸς πού βλέπει τὰ ἀόρατα»· «διττὴν γινῶσιν ἔχομεν· τότε γὰρ ἀληθείας ἔστιν γινῶσις, ὅταν τὸ ἐκάστου γινωσκομένου δέχῃται εἰς ἑαυτὴν εἶδος. Εἰσὶν ὄρατα καὶ ἀόρατα Θεοῦ ποιήματα· καὶ ἐκ μεγέθους τούτων καὶ τῆς καλλονῆς ὁ κατασκευάσας αὐτὰ θεωρεῖται. Ὁφθαλμὸς δὲ ἔστιν ὁ τὰ ἀόρατα ὀρῶν ὁ νοῦς ἡμῶν, ἢ καθαρὰ καρδία, ἥτις καὶ τὸν Θεὸν βλέπει...

Τὰς ἐν τῷ νῶ τῶν ἀνθρώπων τέχνας καὶ τὰς ἐπιστήμας ἰδεῖν οὐ δυνάμεθα ἅτε τοῦ νοῦ ἀοράτου ὄντος. Ἐκ τῶν κατασκευαζομένων δὲ ἔργων ἢ θε-

170. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὴν Γένεσιν*. SC 233, 34-36. ВЕР 50, 12. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Φύλωνα (*De opif.* 20-23) καὶ τὸν Ὠριγένη (*Εἰς τὸν Ἰωάν. Ι, 19, 1140*) «Ὀμῶμαι γάρ, ὡσπερ κατὰ τοὺς ἀρχιτεκτονικοὺς τύπους οἰκοδομεῖται ἢ τεκταίνεται οἰκία ἢ ναὺς, ἀρχὴν οἰκίας καὶ τῆς νεῶς ἐχόντων τοὺς ἐν τῷ τεχνίτῃ τύπους καὶ λόγους, οὕτω τὰ σύμπαντα γινόμενα, κατὰ τοὺς ἐν τῇ σοφίᾳ προτραωθέντας ὑπὸ Θεοῦ τῶν ἐσομένων λόγους· “Πάντα γὰρ ἐν τῇ σοφίᾳ ἐποίησε» SC 120, 120.7.

171. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*. PsT.III, 54-56. ВЕР 46-97. Περισσότερα γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. ALOYS KEHL, *Der Psalmenkommentar von tura Quaternio IX*, (12,7-17) σελ. 176-180.

ωρημάτων ἐπιστημονικῶν λαμβάνομεν τὴν αἴσθησιν τοῦ νοῦ, κατὰ ποίαν ἐπιστήμην ἢ τέχνην πεποιώται».¹⁷²

Γιὰ νὰ ἀποφύγει, λοιπόν, κάθε ἀνθρωπομορφισμὸ στὶς ἐκφράσεις «εἶπεν ὁ Θεός» ἢ «εἶδεν τὸ φῶς ὅτι καλόν» (Γεν. 1,4), κ.λπ. γράφει:

«... καὶ μεγέθει τῷ γεγεννημένῳ φωτὶ
προσβαλῶν ... ..
...ελὼς ἂν ἴδοι Θεὸς πᾶσαν τὴν ἀναλογίαν καὶ αἰτ...
...τε καὶ οἶαν ἁρμονίαν ἔχει πρὸς τὰ ἄλλα με...
καὶ τὸν ζωγράφον λέγομεν ἐτέρως ὄρᾶν τ...ν...
...τέχνη, καίτοι καὶ αὐτοῦ αἰσθητικῆ προσβολῆ... τη...
... λαμβανομένου· ὁ γὰρ τεχνητεύσας τὴν ἀναλογίαν
ὄρῶν τοῦδε τοῦ μέλους πρὸς τόδε καὶ τοῦδε πρὸς
τόδε τὸ κάλλος αὐτοῦ θεωρεῖ, τοῦ ἀτεχνοῦς μὴ
ἐφικνουμένου τῆς ὄψεως
ἥτις λογισμῶ καὶ νοήσει τεχνικῆ γίνεται».¹⁷³

Ἐπομένως ὁ Δίδυμος ἀποδέχεται τὴν ἄποψη τῆς «αἰσθήσεως» τῶν ὀφθαλμῶν στὴν ὄρατὴ δημιουργία καὶ τῆς αἰσθήσεως τῶν «λόγων τῆς δημιουργίας», ἢ τοῦ Λόγου, ἢ ὅποια γίνεται διὰ τοῦ νοῦ, «ἥτις λογισμῶ καὶ νοήσει τεχνικῆ γίνεται», στὴν ἄόρατὴ δημιουργία, μία εἴσοδο δηλ. στὸ Λόγο τῆς πρόνοιας τοῦ Θεοῦ ἢ στὸν «κατὰ πρόνοιαν Λόγον».¹⁷⁴

Αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ «λέγειν», «λαλεῖν» καὶ «ὀμιλεῖν» τοῦ Θεοῦ πρὸς τὰ κτιστά, ἄλογα, στὴ δημιουργία.¹⁷⁵

β. Τὸ «λέγειν», «ὀμιλεῖν» καὶ «λαλεῖν» τοῦ Θεοῦ πρὸς τὰ λογικά-οικονομία

Ἄθ. Μ. Ἀθανάσιος εἶχε διακρίνει ἐρμηνευτικά, ὅτι ἐὰν ὑπάρχει στὸ κείμενο τῆς Γραφῆς ἐρώτηση καὶ ἀπόκριση, τότε ὁ Θεὸς «ἐντέλλεται ἄλλοις ἢ ἀγγέλοις» σὲ καμιὰ ὁμῶς περίπτωση δὲν ἀπευθύνεται στὸν Υἱό. «Ὅταν μὲν γὰρ

172. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τοὺς Ψαλμούς*. PsT. II, 120. BEP 46, 44-45.

173. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὴν Γένεσιν*. SC 233, 48. BEP 50, 15-16.

174. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὴν Γένεσιν*. SC 233, 58. BEP 50, 19 «ὡς γὰρ... αὐτὸς εἶπεν καὶ ἐγεννήθησαν... τῷ κατὰ πρόνοιαν λόγῳ εἰπεῖν δεχόμεθα». Περισσότερα γιὰ τὴν ἔννοια «Λόγοι τῶν ὄντων», βλ. Χ. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ Μυσταγωγία τοῦ Ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, Ἀθήνα 1993 σελ. 78-88.

175. Ἡ ἐπίδραση τῆς διδασκαλίας τοῦ Ὁριγένη γιὰ τίς πέντε αἰσθήσεις στὸ Δίδυμο, ὅπως ἄλλωστε καὶ στοὺς ὑπόλοιπους πατέρες, εἶναι προφανής. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Κ. RAHNER, «*Le début d' une doctrine des cinq sens spirituels chez Origène*», στὸ Rev. d' Ascet. et Must. 13 (1932) σελ. 113-145.

ὁ Θεὸς ἄλλοις ἢ ἀγγέλοις ἐντέλλεται, ἢ τῷ Μωϋσῆ ὁμιλῆ, ἢ τῷ Ἀβραάμ ἐντέλλεται· τότε ὁ ἀκούων ἀποκρίνεται, καὶ ὁ μὲν λέγει· (Γεν. 15,8. Ἐξ. 4,19. Ζαχ. 1,17 καὶ Ζαχ. 1,12)... καὶ ἐκδέχεται λόγους καλοὺς καὶ παρακλητικούς». ¹⁷⁶

Ἡ πρώτη αὐτῆ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τοῦ Ἀθανασίου εἶναι φανερόν ὅτι ἀπαιτοῦσε περισσότερη ἐπεξηγηματικὴ διασαφήνιση. Ἡ ἀρνητικὴ τοποθέτηση τοῦ Μ. Ἀθανασίου δὲν ἀπαντοῦσε θετικὰ στὴν ἐρώτηση ποῦ εἶχε τεθεῖ δηλ. πῶς γίνεται ἡ ἐρώτηση καὶ ἡ ἀπάντηση-ἀπόκριση μεταξύ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν λογικῶν. Στὸ κείμενο ποῦ ἀκολουθεῖ, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι διασώζεται σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση, διαπιστώνεται ἡ προσπάθεια τοῦ Δίδυμου νὰ δώσει πειστικὴ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτό.

«...
 ...στε...
 ...καθὰ προείρηται...
 ...του νομίζειν...
 ...α...κ...πε...
 ...οὐκ ἴσον τῷ ἐμοί...
 ν...λα καὶ αὐτῶ...
 ...λαλε ἄνθρωποι γοῦν...
 ...Θεὸς δὲ τὴν διάνοιαν...
 ..οὔτω λαλεῖ οὐδ...
 ...φωνὴν Θεοῦ ἐπὶ οὐ...
 ...ἄλλ' ἐμβατεύων καθ...
 ...καὶ ὁ ἀκούων αὐτοῦ...
 τοι Θεὸς ταῦτα ταῖς διανοίαις,...
 λέγομεν τὸ εἰπεῖν τὸν Θεόν...» ¹⁷⁷

Ἡ ἀναζήτηση στὰ ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ Δίδυμου παρόμοιων ἐρμηνειῶν καθίσταται ἀναγκαία ἐξαιτίας τῆς κακῆς κατάστασης τοῦ φύλλου τοῦ πάπυρου στὸ ὑπόμνημα τῆς Γενέσεως. Ἐρμηνεύοντας ὁ συγγραφέας μας τὸ στίχο 1,7 στὸ ὑπόμνημα στὸν Ἰώβ λέγει:

«καὶ ἀποκριθεὶς ὁ διάβολος τῷ κυρίῳ εἶπεν...
 Εἰ ἦν ἐνθύμησις τοῦ διαβόλου ἢ
 πρὸς τὴν ὑπὸ Θεοῦ ἐρώτησιν συστάσα
 ἐν αὐτῷ ἀπόκρισις, αὐτοῦ ἄν εἶη
 πρὸς τοῦ Θεοῦ ὀρωμένη». ¹⁷⁸

176. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Κατὰ Ἀρειανῶν Β, 31. ΒΕΠ 30, 205.

177. ΔΙΔΥΜΟΥ, Εἰς τὴν Γένεσιν. ΣC 233, 46. ΒΕΠ 50, 15.

178. ΔΙΔΥΜΟΥ, Εἰς τὸν Ἰώβ. ΗΙΤ 66-70. ΒΕΠ 47, 18.

Ἡ ἀπόκριση τοῦ διαβόλου δὲν εἶναι προφορική ἀλλὰ «ἐνθύμισις», ὅπως καὶ ἡ ἐρώτηση τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι «κατὰ προφορὰν ἀνθρωπίνης διαλέκτου».

«οὐ προφορικῶ λόγῳ χρώμενος
κατὰ τινα μίαν τῶν ἀνθρωπίνων
διαλέκτων ὁμιλεῖ τῷ διαβόλῳ ὁ πάντων
δεσπότης· οὐδὲ γὰρ αὐτὸς φωνητικοῖς
ὀργάνοις χρᾶται ἀσώματος καὶ
νοερὰ οὐσία ὑπάρχων, οὐδὲ πρὸς ὃν
ὁ λόγος διάβολος πληττομένην ἔχει ἀκοήν
ὑπὸ φωνῶν συγκειμένων ἐκ συλλαβῶν,
μάλιστα ὅταν Θεὸς ὁ λέγων. Ἐντυγχάνοντες γοῦν
τῇ βίβλῳ τοῦ Ἰώβ, εὐρίσκοντες
ἐκεῖ Θεὸν λέγοντα τῷ διαβολῷ καὶ
τῷ Θεῷ τὸν διάβολον, οὐχ οὕτω
μικροφρεῖς ἔσμεν ὡς νομίσει κατὰ
προφορὰν ἀνθρωπίνης διαλέκτου
γίνεσθαι τὰς ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις». ¹⁷⁹

Ἐὰν ὁμως ἡ ὁμιλία τοῦ Θεοῦ πρὸς τὰ λογικὰ δὲν γίνεται μὲ προφορικό λόγο, τότε πῶς ἐρμηνεύονται οἱ ἐκφράσεις τῆς Γραφῆς ποὺ περιέχουν τέτοιου εἶδους συνομιλίες; Ἡ ἀπάντηση τοῦ Δίδυμου δίνεται στὴ συνέχεια. «Λαλιὰν δὲ αὐτοῦ καὶ χεῖλη αὐτοῦ τὴν ἐν διανοίᾳ ἀοράτως γιγνομένην ὁμιλίαν ἐκληπτέον». ¹⁸⁰ Αναλυτικότερος γίνεται στὸ κείμενο ποὺ παρατίθεται στὴ συνέχεια σχετικά μὲ τὸ θέμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ. «Ὁ μὲν γὰρ Θεὸς βουλόμενος λαλήσαι γεννητῷ τὸ ἑαυτοῦ βούλημα τῇ ἐκείνου ἐντίθησι διανοίᾳ. Διάβολος δὲ ἀποκρινόμενος τῷ κυρίῳ οὐχ οὕτως ἀλλ' ὡς προαιρεῖται ἀποκρίνεσθαι λέγεται». ¹⁸¹

Ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ παρατέθηκαν ἔγινε σαφὲς ὅτι ἡ ἐξηγητική μέθοδος ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Μ. Ἀθανάσιος στὴν πρώτη φάση τοῦ ἀρειανισμοῦ δὲν ἦταν πλέον ἱκανὴ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς νέες ἐρμηνευτικὲς τάσεις. Στὴν πραγματικότητα δὲν ὑφίσταται ἐρώτηση καὶ ἀπάντηση, ἀλλὰ ἐναπόθεση τοῦ βουλήματος τοῦ Θεοῦ στὴ διάνοια τοῦ λογικοῦ, στὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος ἔκρινε ὅτι κάτι πρέπει νὰ φανερώσει: «λέγει μὲν γὰρ Θεός, ὅταν ὁ βούλεται φανερώσει οἷς ἔκρινε ἀκούειν αὐτοῦ, ὡς αὐτὸ ἀκούει τῶν διαλεγόμενων αὐτῷ γινώσκων ὁ ἔχουσιν ἐν ἡγεμονικῷ τῷ σφῶν». ¹⁸²

179. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὸν Ζαχαρίαν*. SC 83, 296. BEΠ 48, 42.

180. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὸν Ἰώβ*. HiT 190. BEΠ 47, 134.

181. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὸν Ἰώβ*. HiT 68. BEΠ 47, 18.

182. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὸν Ζαχαρίαν*. SC 83, 296. BEΠ 48, 42

Ἐπομένως ἡ φωνὴ τοῦ Θεοῦ, σύμφωνα μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ *Δίδυμου*, δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὴ φανέρωση τοῦ λόγου του, ἢ τοῦ θελήματός του, ἐντὸς τοῦ ἡγεμονικοῦ τοῦ ἀκούοντος, μὲ ἄλλα λόγια ἢ αἴσθησις τοῦ λόγου. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο καὶ ἡ ἀπόδοσις ἀνθρωπομορφικῶν ἢ ἀνθρωποπαθῶν ἐκφράσεων στὸ Θεὸ ἀποφευγέταν καὶ Θεὸς καὶ ἀνθρώπος βρισκόνταν σὲ κοινωνία.¹⁸³

γ. *Τὸ «λέγειν», «ὀμιλεῖν» καὶ «λαλεῖν» ἐντὸς τῆς ἁγίας Τριάδας*

Στὴ *Γραφή* ὑπάρχουν ἐκφράσεις, οἱ ὁποῖες στὴν πρώτη ἀνάγνωσις φανερώνουν ἓνα ἐσωτερικὸ διάλογο μεταξὺ τῶν προσώπων τῆς ἁγίας Τριάδας:

«*Εἶπεν ὁ Κύριος τῷ Κυρίῳ μου*»¹⁸⁴

«*Εἶπεν ὁ Θεὸς· γενηθήτω φῶς*»¹⁸⁵

«*Κύριος εἶπε πρὸς με· υἱὸς μου*

εἶ σύ, ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε»¹⁸⁶

Ἐκφράσεις τέτοιες καὶ παρόμοιες ἦταν εὐκόλο γιὰ ὄλους τοὺς αἵρετικούς πού ἀποδέχονταν τὴ διάκρισις τοῦ Λόγου σὲ προφορικὸ καὶ ἐνδιάθετο νὰ ἐρμηνευθοῦν. Γιὰ ὄλους τοὺς αἵρετικούς μόνον ὁ Πατέρας ἦταν ἀγέννητος καὶ ἀπλή οὐσία. Ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα θεωροῦνταν κτίσματα. Τὴν ὀμιλία, τὸ λέγειν μεταξὺ τους, τὸ ἐκλάμβαναν κατὰ τρόπο παρόμοιο μὲ αὐτὸν πού συμβαίνει μεταξὺ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν κτισμάτων ὅπως στὴν προηγούμενη περιπτώσει ἀναπτύχθηκε: Ἐξαιτίας αὐτοῦ διεκρίναν μεταξὺ τοῦ Λόγου τοῦ γεννητοῦ καὶ τοῦ Λόγου τοῦ Πατέρα.¹⁸⁷

Μὲ σκοπὸ, πρῶτα ἀπὸ ὅλα, νὰ διακρίνει ὁ *Δίδυμος* μεταξὺ τῆς ὀμιλίας τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ὀμιλίας τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀποφύγει κάθε εἶδος ἀνθρωπομορφισμοῦ γράφει. «*Ἡμεῖς βεβαίως οἱ ἄνθρωποι, ὅταν ὀμιλοῦμεν περὶ τινος πράγματος εἰς ἄλλον, πρῶτον συλλαμβάνομεν ὅ,τι θέλομεν διὰ τῆς διανοίας, ἄνευ τινὸς φθόγγου. Κατόπιν, θέλοντες νὰ μεταφέρωμεν τοῦτο*

183. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὸν Ἰωβ*. *HiT* 190. *BEI* 47, 134. «*Ἀλλὰ πῶς ἂν ὁ Κύριος λαλήσαι πρὸς σέ; καὶ ἀνοίξει χεῖλιν αὐτοῦ μετὰ σοῦ; δῆλον, ὅτι λαλιὰν Θεοῦ καὶ χειλέων αὐτοῦ ἀνοίξιν οὐκ ἀνθρωποπαθῶς φησιν. Λέγει οὖν, ὅτι "μὴ λέγε συ καθαρός εἰμι"· εὐτρεπίξει δὲ σεαυτὸν εἰς καθαρότητα, ἵνα οὕτω πρὸς σὲ λαλήσῃ Θεὸς καὶ ἀνοίξῃ τὰ χεῖλιν αὐτοῦ μετὰ σοῦ δι' ἀγαθότητα».*

184. *Ψαλμ.* 103,1.

185. *Γεν.* 1,3.

186. *Ψαλμ.* 2,7.

187. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τοὺς Ψαλμούς*. *PsTV* 220. *BEI* 46, 357. «*Ὅτι λαμβάνω αὐτὸ ὡς λέγουσιν οἱ Εὐνομίον· αὐτὸς ὁ ἐξερευξάμενος λόγον λέγει τῷ βασιλεῖ, ᾧ ἐκάθησεν· τὰ ἔργα, τῷ γεννητῷ λόγῳ ἵν' εἰδῆ εἰπεῖν αὐτά, ἵνα γινῶ αὐτά».*

εἰς τὴν διάνοιαν τοῦ ἄλλου, διακινουῦμεν τὸ ὄργανον τῆς γλώσσης καί, τύπτοντες τοῦτο ὡς πληκτρὸν τι ἐπὶ τῶν χορδῶν τῶν ὀδόντων, ἐκπέμπομεν ἕναρθρον ἦχον. Ὡς λοιπὸν ἡμεῖς, τύπτοντες ἐπὶ τοῦ οὐρανίσκου καὶ τῶν ὀδόντων τὴν γλῶσσαν, διορθυμίζομεν εἰς ποικίλας λέξεις τὸν παλλόμενον ἀέρα, ἵνα μεταδώσωμεν εἰς τοὺς ἄλλους τὰ εἰς ἡμᾶς γνωστά, οὕτω καὶ ὁ ἀκροατὴς εἶναι ἀνάγκη νὰ ἔχη τὰ ὦτα του ἀνοικτὰ καί, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀτελείας θλιβόμενα, νὰ τείνη ταῦτα εἰς ὅσα λέγονται, ἵνα δυναθῆ νὰ γνωρίσῃ ὅσα προφέρονται καθ' ὃν τρόπον ὁ ὁμιλῶν ἐπενόησε ταῦτα». ¹⁸⁸ Τὸ «λέγειν» καὶ «ὁμιλεῖν» ἐντὸς τῆς ἁγίας Τριάδας, δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνεται σύμφωνα μὲ τὸ συνηθισμένον ἀνθρώπινον τρόπο ἰσχυρίζεται ὁ Δίδυμος: «Τὸ λέγειν καὶ τὸ λαλεῖν ἐντὸς τῆς Τριάδος, δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνεται κατὰ τὸν ἡμέτερον συνήθη λόγον δι' οὗ ἡμεῖς διαλεγόμεθα καὶ συνομιλοῦμεν ἀμοιβαίως». ¹⁸⁹

Αὕτῃ ἡ διαφορὰ ἐδράζεται στὸ γεγονός ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι «ἄπλους», «ἄσύνθετος» δηλ. ἀσώματος καὶ πνευματικῆς φύσεως. «Ὁ δὲ ἄπλους καὶ ὡς ἄσύνθετος πνευματικῆς φύσεως δὲν ἔχει οὔτε ὦτα οὔτε ὄργανα, δι' ὧν ἐκπέμπεται ὁ λόγος, ἀλλὰ συνίσταται ἐκ μοναδικῆς τινὸς καὶ ἀκαταλήπτου οὐσίας, χωρὶς μέλη καὶ μέρη». ¹⁹⁰ Ἀπὸ τοὺς χαρακτηρισμοὺς αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ, ὅτι δηλ. ὁ Θεὸς εἶναι ἄπλους καὶ ἄσύνθετος, ὁ Δίδυμος ὀδηγεῖται στὴν ἀπόρριψη τῆς διάκρισης καὶ ὑπαρξῆς ἐντὸς τῆς Τριάδας Λόγου προφορικῶ καὶ ἐνδιάθετου. Πράγματι, στὸ ὑπόμνημα στὴ Γένεση ὁ Δίδυμος καὶ ἰδιαίτερα στὰ πρῶτα φύλλα τοῦ πάπυρου, τὰ ὅποια διασώθηκαν σὲ κακὴ κατάσταση, χρησιμοποιεῖ αὕτῃ τὴ διάκριση.

«...ου πνεύματος εἶρηται...»

...τινὲς μὲν οὖν...

...αἶρα τιθεμένοις...

...εται ὡς ετερο...

ο...τοῖς προειρημένοις ἐκλημπτέον· οὐ γὰρ

188. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*. ΒΕΠ 49, 240. Ἑλληνικὴ μετάφραση π. Γρηγορίου Νόβακ καὶ Ι.Τ. Παμπούκη: PG, 39, 1064.

189. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*. ΒΕΠ 44, 188. *De Spiritu Sancto*: PG, 39, 1064. «*Dicere autem et loqui in Trinitate, non secundum consuetudinem nostram, qua ad nos invicem sermocinamur et loquimur, accipiendum*». Μυθώδη χαρακτηρίζει καὶ ὁ Μ. Βασίλειος τὴν ἀνθρωπομορφικὴ θεώρηση τῆς ὁμιλίας ἐντὸς τῆς ἁγίας Τριάδας «*Καὶ πῶς οὐ μυθῶδες τῆς τοιαύτης περιόδου λέγειν τὸν Θεὸν χρῆζειν πρὸς τὴν τῶν νοηθέντων δήλωσιν*;» Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Εἰς τὴν ἑξαήμερον*. Ὁμιλία Γ, 2. SC 29, 192. ΒΕΠ 51, 205.

190. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*. ΒΕΠ 44, 189. *De Spiritu Sancto*: PG, 39, 1064. «*Porro Deus simplex et incompositae spiritualis que naturae neque aures neque organa, quibus vox emittitur, habet; sed solitaria incomprehensibilisque substantia nullis membris partibusque componitur*».

προφορικῶ χρώμενος λόγῳ λέγει· ἔπεται γὰρ
τῶ χρωμένῳ προφορικῶ τὸ καὶ ἐνδιάθετον ἔχειν,
τοῦ δὲ συνθέτου ἐστὶν εκτε...

ος... τὸν ἐνδιάθετον λόγον εσω... ἀκολου...

...να...ο...αρ...πλοῦς καὶ τὰ πα...». ¹⁹¹

Εἶναι φανερό, ὅτι ἐρμηνεύοντας ὁ Δίδυμος τὸ *Γεν.* 1,6 «Καὶ εἶπεν ὁ Θεός· γενηθήτω στερέωμα» ἀντιμάχεται τὴν ἄποψη «τινῶν», οἱ ὅποιοι ἐβλεπαν στὸν παρόντα στίχο ἐντολὴ ἢ συζήτηση τοῦ Θεοῦ πρὸς ἕτερον. Αὐτὴ ἡ ἐξήγηση, σύμφωνα μὲ τὸ Δίδυμο, προϋποθέτει λόγο προφορικό. Ἡ ὑπαρξη ὁμως λόγου προφορικοῦ στὸ Θεὸ συνεπάγεται καὶ τὴν ὑπαρξη λόγου ἐνδιάθετου. Αὐτὸ καθιστᾷ τὴν ἄπλη οὐσία τοῦ Θεοῦ σύνθετη. Ἡ προσπάθεια ὑπερβάσης αὐτῆς τῆς θεολογικῆς ἀντινομίας διαπιστώνεται, μὲ δυσχέρεια βέβαια, στὰ πρῶτα φθαρμένα φύλλα τοῦ πάπυρου. Στὸν πρῶτο στίχο τοῦ κειμένου πού παρατέθηκε ὑπάρχει ἡ ἔκφραση, «ου...πνεύματος εἶρηται...», πρᾶγμα πού σημαίνει ὅτι ὁ συγγραφέας παραπέμπει σὲ προηγούμενη ἐξήγηση του. Αὐτὴ, πρᾶγματι, βρίσκεται στὰ πρῶτα φύλλα τοῦ πάπυρου.

«...ἅγιον ἐπιφέρεται ἐπάνω... τες... πνεῦμα ἀρχαί, ἐξουσίαι, θρόνοι, κυριότητες... “Εἶδοσάν σε ὕδατα ὁ Θεός, εἶδοσάν σε καὶ ἐφοβήθησαν” δῆλον δὲ ὡς οὐ περι αἰσθητῶν ὑδάτων... ὅτι οὐδὲ φοβεῖται οὐδὲ ὄρα, ἄψυχα γὰρ ὄραται γὰρ ὁ Θεός... ἀλλὰ νοήσει ἀσυγχίτῳ καὶ καθαρῶ».

Ἡ ἐξήγηση πού εἰσάγεται καὶ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση εἶναι ἡ ἴδια μὲ αὐτὴ πού διαπιστώσαμε καὶ στὴν «ὄραση», «ὀμιλία», τοῦ Θεοῦ πρὸς τὰ λογικά, σωματικά ἢ ἀσώματα, αὐτὴ δηλ. τῆς «ἀσυγχύτου καὶ καθαρᾶς νοήσεως». Ἡ ὑπαρξη ἐκφράσεων «τινὲς μὲν οὖν» καὶ «ὡς ἕτερο...» τοῦ προηγούμενου κειμένου, ¹⁹² δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολία ὅτι τὸ δεύτερο κείμενο, ¹⁹³ πού ἀναφέρεται στὸ Ἅγιο Πνεῦμα, χρησιμοποιήθηκε ὡς ἐπεξήγηση τοῦ πρώτου. Ὅτι θέλει δηλ. νὰ πεῖ ἐξηγώντας τὸ *Γεν.* 1,16 «Καὶ εἶπεν ὁ Θεός· γενηθήτω στερέωμα», ἔκφραση τὴν ὁποία πολλοὶ θεωροῦσαν ὡς συζήτηση ἐντὸς τῆς Τριάδας, εἶναι ὅτι αὐτὴ ἡ συζήτηση πρέπει νὰ ἐκλαμβάνεται ὅπως καὶ ἡ ὀμιλία τοῦ Θεοῦ πρὸς τὰ λογικά καὶ μάλιστα τὰ ἀσώματα.

Ὡραιότατα ὁ Δίδυμος ἐκφράζεται σχετικὰ μὲ τὸ θέμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ στὸ ἔργο του *Περὶ ἁγίου Πνεύματος*. Τὸ «λέγειν» καὶ τὸ «λαλεῖν» ἐντὸς τῆς Τριάδας πρέπει νὰ ἐκλαμβάνεται «κατὰ τὸ σχῆμα τῶν ἀσωμάτων φύσε-

191. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὴν Γένεσιν*. SC 233, 57. BEΠ 50, 19.

192. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὴν Γένεσιν*. SC 233, 57. BEΠ 50, 19.

193. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὴν Γένεσιν*. SC 233, 40. BEΠ 50, 13.

ων, μάλιστα δὲ τῆς Τριάδος, ἥτις εἰσάγει τὴν θέλησίν της εἰς τὴν καρδίαν τῶν πιστευόντων καὶ τῶν ἀξίων νὰ ἀκούσουν αὐτὴν τοῦτο σημαίνει τὸ λέγειν καὶ τὸ λαλεῖν». ¹⁹⁴ Καταλήγει, μάλιστα, στὸ συμπέρασμα ὅτι αὐτὰ δὲν ἰσχύουν μόνο γιὰ τὸν Πατέρα ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν Υἱὸ καὶ γιὰ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Ἡ κατάργηση τῆς διάκρισης τοῦ λόγου σὲ προφορικὸ καὶ ἐνδιάθετο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ τρία πρόσωπα τῆς ἁγίας Τριάδας. «*Ταῦτα ἀσφαλῶς πρέπει νὰ γίνουν ἀποδεκτὰ διὰ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα*». ¹⁹⁵ Ἐκφράσεις, ὅπως *Γεν. 1,3* καὶ *Ψαλ. 109,1* πρέπει νὰ θεωροῦνται πῶς ἔχουν γραφεῖ, γιὰ νὰ δείξουν «*τὸ σύμφωνον τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ*» στὴν ἀρχή, κατόπιν δὲ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. ¹⁹⁶

Συνεπῆς στὴν ἐρμηνευτικὴ του ὁ Δίδυμος, ὅτι δηλ. ἐνδοτριαδικὸς διάλογος ὑπὸ μορφή προφορικῆς καὶ ἐνδιάθετου λόγου δὲν ὑπάρχει, δὲν κάνει λόγο στὸ κλασικὸ χωρίο *Γεν. 1,26*, περὶ φανερώσεως τῆς ἁγίας Τριάδας, στὸ ὑπόμνημα τῆς *Γενέσεως* καθὼς καὶ στὰ ὑπόλοιπα ἔργα τῆς Τουγα, ¹⁹⁷ πρᾶγμα πού γίνεται στὸ ἀμφιβαλλόμενον ἔργο *Περὶ τῆς ἁγίας Τριάδος*.

Δὲν περιορίστηκε ὁμοῦς ἡ προσφορὰ του στὴν ὀρθὴ θεολογικὴ θεμελίωση τοῦ Λόγου, ἀλλὰ ἐπεκτάθηκε καὶ σὲ ἄλλους ὅρους σημαντικὸς γιὰ τὴν ἐποχὴ του, τοὺς ὁποίους θὰ διαπραγματευθοῦμε στὴ συνέχεια.

ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ: ΜΟΝΟΓΕΝΗΣ, ΜΕΣΙΤΗΣ, ΧΕΙΡ

α. Γενικὴ θεώρηση

Οἱ αἵρετικοί, *Εὐσέβιος*, Ἄρειος καὶ ἰδιαίτερα ὁ Ἀστέριος, ἀπέφευγαν νὰ προσγράψουν στὸ Θεὸ τὸν πολυσήμαντο ὄρο «γέννησις. γιὰτὶ περιεῖχε τὴν ἀπάδουσα γιὰ τὸ Θεό, σύμφωνα μὲ τὶς ἀπόψεις τους, ἔννοια τοῦ πά-

194. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*. Ἑλληνικὴ μετάφραση... ΒΕΠ 49, 240. *DE SPIRITU SANCTO: PG, 39, 1064. ΒΕΠ 44, 188.* «...sed juxta formam incorporalium naturarum et maxime Trinitatis, que voluntatem suam inserit in corde credentium et eorum, qui eam audire sunt digni: hoc est dicere et loqui». Ὁ Δίδυμος εἶχε γράψει ἔργο *Περὶ ἀσωμάτων* τὸ ὁποῖο χάθηκε. Βλ. B. BARDY, *Didyme l'Aveugle* στὸ *Etudes de Theologie Historiques* (Paris 1910) σελ. 35.

195. ΔΙΔΥΜΟΥ, *De Spiritu Sancto: PG, 39, 1063. ΒΕΠ 44, 188.* «*Que quidem de Filio et de Spiritu Sancto similiter accipienda*».

196. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τοὺς Ψαλμούς*. ΒΕΠ 46, 355-356. *De Spiritu Sancto: PG, 39, 1064. PsTV 214.*

197. Τὸ *Γεν. 1,26* θεωρεῖται ὡς τὸ κατεξοχὴν χωρίο φανερώσεως τῆς ἁγίας Τριάδας. Βλ. Bratsiotis P., «*Genesis 1,26 in der orthodoxen Theologie*», στὸ *Evangelische Theologie 2* (1952) 289-297 καὶ SOMMERS H.H., «*The Riddle of a Plural*» (*Genesis 1,26*) στὸ *Folia 9* (1955) 63.

θους. Δέν μποροῦσαν ὁμως νά ἀποφύγουν τὸ γραφικὸ ὄρο «μονογενής», παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ αὐτὸς περιέχει ἔννοια πού δέν ταιριάζει στὸ Θεό.

Μὲ τάχα εὐλαβικὴ διάθεση προσπαθοῦσαν νά δικαιολογήσουν ὡς ἑξῆς τὸ γραφικὸ ὄρο: «οὕτως νομίζομεν τὸν Υἱὸν πλεον ἔχειν παρὰ τὰ ἄλλα καὶ διὰ τὸ μονογενῆ λέγεσθαι, ὅτι μόνος μὲν αὐτὸς ὑπὸ μόνου τοῦ Θεοῦ γέγονεν, τὰ δ' ἄλλα πάντα παρὰ τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκτίσθη» καὶ ἀκόμα περισσό-τερο, «τὸν μὲν Υἱὸν μόνος ὁ Πατήρ αὐτούργησε τὰ δ' ἄλλα πάντα διὰ τοῦ Υἱοῦ γέγονεν ὡς δι' ὑπουργοῦ». ¹⁹⁸ Μεταξὺ τῶν βασικῶν γραφικῶν χωρίων πού ἐπικαλοῦνταν συμπεριλαμβανόταν καὶ τὸ *Ψαλ.* 99,3 «αὐτὸς γὰρ ἐποίησεν ἡμᾶς, καὶ οὐχ ἡμεῖς». Πρόδηλη ἦταν ἡ χρῆση αὐτοῦ τοῦ χωρίου. Ἦθε-λαν νά ἀποδώσουν στὸν Υἱό «τὴν κατὰ φύσιν δουλείαν» καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νά ἀρνηθοῦν τὴν ἀϊδιότητα «τῆς τούτου θεότητος». ¹⁹⁹

Πρὸς ἀντιμετώπιση αὐτῆς τῆς θεμελιακῆς διδασκαλίας τῶν ἀρειανῶν, ὁ *Μ. Ἀθανάσιος* ἀσχολήθηκε λεπτομερικὰ μὲ τοὺς ὄρους Μονογενής, Μεσίτης, Δεξιὰ καὶ ἄλλους παρόμοιους, τοὺς ὁποίους οἱ αἵρετικοὶ χρησιμο-ποιοῦσαν, γιὰ νά στερεώσουν τὴν ἀντιχριστιανικὴ τους διδασκαλία. ²⁰⁰

Τὰ ἐρωτήματα τῶν ὀρθοδόξων ἦταν εὐλόγα καὶ ἀναπόφευκτα. Πῶς εἶναι δυνατὸ, ρωτοῦσαν, νά μετέχει μόνο ἓνα κτίσμα τῆς οὐσίας καὶ τῆς αὐτουρ-γίας τοῦ Θεοῦ; Ἄν μόνο ἓνα ἀπὸ τὰ κτίσματα ἔχει αὐτὴ τὴ δυνατότητα, κατὰ συνέπεια λογικὴ, αὐτὸ θὰ εἶναι δυνατὸ γιὰ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα κτίσματα. ²⁰¹

Ἡ ἀπάντηση τῶν αἵρετικῶν θεμελιωνόταν στὴ διάκριση πού αὐτοὶ ἔκα-ναν μεταξὺ «προσταγῆς καὶ βουλήσεως» στὸ Θεό. Τὰ ὑπόλοιπα κτίσματα δέν μποροῦν νά μετέχουν τῆς οὐσίας καὶ τῆς αὐτουργίας τοῦ Θεοῦ γιατί εἶναι ἔργα «προσταγῆς» τοῦ Θεοῦ. Ὁ Υἱὸς ὁμως ἔχει αὐτὴ τὴ δυνατότητα γιατί, μπορεῖ νά μὴν εἶναι βέβαια γέννημα τῆς οὐσίας, εἶναι ὁμως ποίημα καὶ κτί-σμα τῆς βουλῆς καὶ ἐνεργείας τοῦ Πατέρα. «Οὔτε οὖν τῇ ἑαυτοῦ οὐσίᾳ ἀπε-χρήσατο, ἀλλὰ τῇ βουλήσει μόνῃ· οὔτε κατὰ τὴν ἑαυτοῦ οὐσίαν, ἀλλ' οἷον ἐβουλήθη, ἐγέννησε». ²⁰²

198. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου*, 7.

199. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου*, 7, 4.

200. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Κατὰ Ἀρειανῶν* Β, 24. Βλ. CHARLES KANNENGISSER, Athanasie d'Alexandrie eveque et Ecrivain, *Theologie Historique* 70, Paris 1983 σελ. 77-79.

201. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου*, 8.

202. ΕΥΝΟΜΙΟΥ, *Ἀπολογητικός*, 28: *PG*, 30, 868. *SC* 305, 296. *ΒΕΠ* 52, 156. «Τὸν μὲν γὰρ Υἱὸν ἐγέννησέ τε καὶ ἐκτίσε καὶ ἐποίησεν. Καὶ διὰ τούτου πρῶτον μὲν πάντων καὶ μεῖζον τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐποίησεν, ἐξουσία μὲν ἰδίᾳ καὶ προσταγάτι, ἐνεργεία δὲ καὶ δυνάμει τοῦ Υἱοῦ. Μετὰ δὲ τούτο τὰ λοιπὰ πάντα τὰ ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς, ὄρατά τε καὶ ἀόρατα καὶ σώματα τε καὶ ἀσώματα διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐποίησεν (Α' Κορ. 8,6)».

Εἰδικότερα, σύμφωνα μὲ τὴν παραστατικὴ διδασκαλία τῶν ἄρειανῶν «Θέλων ὁ Θεὸς τὴν γενητὴν κτίσαι φύσιν, ἐπειδὴ ἑώρα μὴ δυναμένην αὐτὴν μετασχεῖν τῆς τοῦ Πατρὸς ἀκράτου χειρὸς καὶ τῆς παρ' αὐτοῦ δημιουργίας, ποιεῖ καὶ κτίζει πρῶτος μόνος μόνον ἓνα καὶ καλεῖ τοῦτον Υἱὸν καὶ Λόγον, ἵνα τοῦτον μέσον γενόμενον οὕτω λοιπὸν καὶ τὰ πάντα δι' αὐτοῦ γενέσθαι δυναθεῖ». ²⁰³ Ἡ ἰδιαίτερη τιμὴ, λοιπὸν, τοῦ Υἱοῦ θεμελιώνεται στὸ γεγονός ὅτι «μόνος αὐτὸς μετέχει τῆς αὐτουργίας τοῦ Πατρὸς» καὶ «μόνος ἠδυνήθη παρὰ τῆς ἀγενήτου καὶ ἀκραιφνεστάτης οὐσίας τοῦ Θεοῦ γενέσθαι». ²⁰⁴ Αὐτὴ ἡ μετοχὴ τοῦ Υἱοῦ στὴν αὐτουργία τοῦ Πατέρα, καθὼς καὶ ἡ δημιουργία του ἀπὸ τὴν «ἀκραιφνεστάτην» οὐσία τοῦ Θεοῦ εἶναι μοναδική, καθὼς τὰ ὑπόλοιπα κτίσματα «μόνον τοῦ Υἱοῦ μετέχει» καὶ δὲν μετέχουν τοῦ Πατέρα. ²⁰⁵

Σύμφωνα μὲ τὴν ἀστήριχτη διδασκαλία τῶν ἄρειανῶν ὁ Υἱὸς εἶναι ἓνας «ὑπουργός», «βοηθός» ἢ ἀκόμα περισσότερο, ἓνα «ὄργανον», καὶ μάλιστα «ἄψυχον», τὸ ὁποῖο ἀναγκαστικὰ ἀναμένει, προκειμένου νὰ δημιουργήσει, τὸ πρόσταγμα τοῦ Πατέρα. Δημιουργεῖ ὁμως μὲ τὴ δύναμη τῆ δικῆ του. Σὰν κτίσμα, ἡ δύναμη καὶ ἡ ἐνέργειά του εἶναι κτιστές. Αὐτὸς δημιουργεῖ τὰ ὑπόλοιπα κτίσματα καὶ πρῶτα ἀπὸ ὅλα δημιουργεῖ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. ²⁰⁶

Ἡ διδασκαλία αὐτὴ ἐδράζεται, ὅπως εὐχερῶς διαπιστώνεται, στὴ *Γραφή* καὶ ἰδιαίτερα στὴ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Ἄρειος ἐπέμενε πεισματικὰ ὅτι ὁ Υἱὸς «δι' ἡμᾶς πεποιήται, ἵνα ἡμᾶς δι' αὐτοῦ ὡς ὄργανον κτίσῃ ὁ Θεός· καὶ οὐκ ἂν ὑπέστη, εἰ μὴ ἡμᾶς ὁ Θεὸς ἠθέλησε ποιῆσαι». ²⁰⁷

Ὅπως ὁ Υἱὸς «μόνος ὑπὸ μόνου τοῦ Θεοῦ γέγονεν», κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ ὁ Ἀδάμ «μόνος ὑπὸ μόνου τοῦ Θεοῦ Λόγου γέγονεν». ²⁰⁸ Μονογενὴς ὁ Ἀδάμ, Μονογενὴς καὶ ὁ Υἱὸς! Τὸ «πλέον τοῦ Υἱοῦ λογίζεται μόνον στὴ τιμὴ καὶ ὄχι στὴ φύση ἔναντι τοῦ Ἀδάμ! Τὸ «πλέον τοῦ Υἱοῦ θεωρεῖται, ὅτι αὐτὸς μόνος μετέχει τοῦ Πατρὸς “τὰ δὲ ἄλλα τοῦ Υἱοῦ μετέχει”». ²⁰⁹

Στὸ σημεῖο αὐτό, τῆς δημιουργίας τοῦ Ἀδάμ «ὑπὸ μόνου τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ Λόγου», ὅπως ἰσχυρίζονταν οἱ ἄρειανοί, ἀρχίζει καὶ ἡ διαμάχη γιὰ τοὺς

203. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Κατὰ Ἄρειανῶν* Β, 24.

204. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου* 9, 4.

205. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Κατὰ Ἄρειανῶν* Β, 28.

206. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Περὶ ἀγίας Τριάδος* Α, 8: PG, 39, 949. BEP 44, 139. «Τὸν δε γε Υἱὸν ὡς τι ἄψυχον ὄργανον». Βλ. καὶ Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Κατὰ Εὐνομίου* Β, 21: PG, 29, 617. SC 305, 86. BEP 52, 205. «Οἶον τι ἄψυχον Θεὸν Λόγον τῷ Πατρὶ προστιθέντας».

207. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Ἐπιστολὴ πρὸς πάντας τοὺς ἐπισκόπους*: PG, 18. BEP 37, 19.

208. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου*, 9.

209. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Κατὰ Ἄρειανῶν* Β, 28.

δρους Μονογενής, Μεσίτης, Δεξιά κ.ά. με τους ὀρθόδοξους. Οἱ ὄροι αὐτοὶ χρησιμοποιήθηκαν στὴν ἐξήγηση τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου καὶ τῆς πλάσης τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ὄχι καὶ στὴ γέννηση τοῦ Υἱοῦ, ὅπως διατείνονταν οἱ αἵρετικοί. «Καὶ ἡ χεὶρ δὲ ἡ πλάσασα τότε τὸν Ἀδὰμ αὕτη καὶ νῦν καὶ αἰετὸς μετ' ἐκείνον πάλιν πλάττει καὶ διανύσθησι... Οὐκοῦν κατὰ τὴν φύσιν οὐδὲν ἡμῶν διαφέρει, κἄν προάγῃ τῷ χρόνῳ, ἕως καὶ τῇ αὐτῇ χειρὶ συνιστάμεθα καὶ κτιζόμεθα πάντες. Εἰ τοίνυν οὕτως καὶ αὐτός, ᾧ Ἀρειανοί, καὶ περὶ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ φρονεῖτε, ὅτι οὕτως καὶ αὐτός ὑπέστη καὶ γέγονεν, οὐδὲν καθ' ὑμᾶς τῶν ἄλλων κατὰ τὴν φύσιν διοίσει».²¹⁰

Στὴ συνέχεια θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ ἀνιχνεύσουμε τοὺς δρους αὐτοὺς στὰ ἔργα τοῦ Δίδυμου, ἔχοντας πάντα σὰν βάση τὸ ὑπόμνημα στὴ *Γένεση*, μὲ πρόθεση τὴν ἀνάδειξη τῆς συμβολῆς του στὴν ἐπίλυση τῶν προβλημάτων ποὺ αὐτοὶ προκάλεσαν.

β. Μονογενής

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀρειανικῆς ἔριδας διαφάνηκε ὅτι ὁ ὄρος «Μονογενής», ποὺ ἀποδιδόταν στὸν Υἱό, θὰ ἀποτελοῦσε μεταξὺ τῶν ἀντιμαχόμενων ομάδων σημεῖο ἀντιλεγόμενο. Ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὸ πρῶτο κείμενο κατὰ τοῦ ἀρειανισμοῦ, δηλ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἀλέξανδρου Ἀλεξανδρείας πρὸς πάντας τοὺς ἐπισκόπους, (περὶ τὸ 319), τὸ σχετικὸ γραφικὸ διάγραμμα πάνω στὸ ὁποῖο θὰ διεξαγόταν ὁ ἀγώνας, ἀποτελοῦσαν τὰ ἐξῆς χωρία: Ἰωάν. 1,18. Ἰωάν. 1,3. Κολ. 1,15 καὶ Ἰωάν. 14,9 καθὼς καὶ οἱ ὄροι ποὺ αὐτοὶ περιέχουν ὅπως, μονογενής, δημιουργία εἰκῶν, χαρακτήρ καὶ ἀπαύγασμα.²¹¹

Ὁ Εὐνόμος ἀφιέρωσε δύο παραγράφους στὸν ἀπολογητικὸ του (360) γιὰ νὰ δείξει τάχα τὸ ἀνόμοιο τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ πρὸς ἐκείνη τοῦ Πατέρα.²¹² Ἡ προσπάθειά του, καθὼς καὶ τῶν λοιπῶν αἵρετικῶν, ἀπέβλεπε νὰ ἐμφανίσουν μὲ γραφικὰ χωρία: α) ὅτι ἀσύγκριτος καὶ μείζων ὁ Πατὴρ τοῦ Υἱοῦ, καὶ β) ὅτι ἄλλο εἰκῶν καὶ ἄλλο Θεός· καὶ ὅτι καὶ ἀνθρώπος εἰκῶν Θεοῦ ἐγράφη καὶ δόξα.²¹³

210. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου*, 9.

211. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Ἐπιστολὴ πρὸς πάντας τοὺς ἐπισκόπους*. ΒΕΠ 37, 99. «...ἢ τίς ἀκούων ἐν τῷ εὐαγγελίῳ “μονογενής υἱός (Ἰωαν. 1,18), καὶ “δι’ αὐτοῦ ἐγένετο πάντα” (Ἰωάν. 1,3), οὐ μισήσει τούτους φθεγγομένους, ὅτι εἷς ἐστὶν τῶν ποιημάτων; ...ἢ πῶς μονογενής ὁ τοῖς πᾶσι κατ’ ἐκείνους συναριθμούμενος; ...ἢ πῶς ἀνόμοιος τῇ οὐσίᾳ τοῦ Πατρὸς ὁ ὢν εἰκῶν τελεία καὶ ἀπαύγασμα τοῦ Πατρὸς (Κολ. 1,5 Ἐβρ. 1,3) καὶ λέγων “ὁ ἑωρακὼς ἐμὲ ἑώρακε τὸν Πατέρα”».

212. ΕΥΝΟΜΙΟΥ, *Ἀπολογητικός*, 23-24: ΡΓ 30, 860. ΣΚ 305, 280. ΒΕΠ 52, 152-153 «Ἀρκούντων δὲ ἡμῖν τοσοῦτων καὶ περὶ τοῦ Μονογενοῦς».

213. ΔΙΔΥΜΟΥ; *Περὶ ἀγίας Τριάδος* Α, ΣΤ: ΡΓ 39, 332. ΒΕΠ 43, 163.

ἽΟ ὄρος Μονογενῆς, καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ, ἀπαντῶνται στὸ ὑπόμνημα τῆς Γενέσεως δύο φορές. Στὴν πρώτη, ὁ συγγραφέας μᾶς δίνει σὲ ἀναπτυγμένη μορφή τὶς ἀπόψεις του μὲ τὰ γραφικὰ χωρία ποὺ ἀναφέρθηκαν, καὶ στὴ δευτέρῃ, τὰ ἐπαναλαμβάνει σὲ σύντομη μορφή μὲ τὰ ἴδια γραφικὰ χωρία.

ἽΑναπτυγμένη μορφή

«Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν ἡμετέραν»· εἰκὼν τοῦ Θεοῦ ἔστιν ὁ Υἱὸς αὐτοῦ ὁ μονογενῆς· Παῦλος τοῦτο διδάσκει γράφων· «Ὅς ἔστιν εἰκὼν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου», εἰκὼν δὲ οὐσιώδης καὶ ἀπαράλλακτος· «Ὁ γὰρ ἑωρακῶς ἐμὲ ἑώρακε τὸν Πατέρα». Ἐὰν οὖν εἴρηται πρὸς τοῦ Θεοῦ· «ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν ἡμετέραν», οὐ δεῖ διαφόρους τὰς εἰκόνας λαμβάνειν· οὐ γὰρ ἄλλη Πατρός καὶ ἄλλη Υἱοῦ τυγχάνει· εἰ γὰρ ὁ ἑωρακῶς τὸν Υἱὸν εἶδεν καὶ τὸν Πατέρα καὶ «χαρακτήρ τῆς ὑποστάσεως» τοῦ Θεοῦ ὁ Υἱὸς ἔστιν κατὰ τὸν μακάριον Παῦλον, οὐ δεῖ ἕτεραν εἰκόνα ἐννοεῖν. Οὐ γὰρ τι τῶν γεννητῶν εἰκονίζει καὶ χαρακτηρίζει κατ' οὐσίαν τὸν Θεόν (Γεν. 1,26. Κολ. 1,15. Ἰωάν. 14,9).²¹⁴

Σύντομη μορφή

«Δύναται δὲ καθ' ἕτερον λόγον ἐκλαμβάνεσθαι τὸ “Καὶ ἐκρύβησαν ἀπὸ προσώπου τοῦ Θεοῦ”, πρόσωπον νούντων ἡμῶν εἶναι τὸν μονογενῆ Υἱὸν αὐτοῦ ὄντα εἰκόνα καὶ χαρακτηριστῆρα τῆς ὑποστάσεως. Ὁ γὰρ τοῦτον ἰδὼν ἑώρακε τὸν Πατέρα».²¹⁵

Τὰ κείμενα ποὺ παρατέθηκαν μᾶς παραπέμπουν στὶς ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα τοῦ ἔργου *Περὶ τῆς ἁγίας Τριάδος* ποὺ ἀποδίδεται στὸ *Δίδυμο*. Πράγματι, ἐκεῖ διατρανώνεται ὅτι ὁ Μονογενῆς δὲν ὑστερεῖ σὲ τίποτα ἀπὸ τὸν Πατέρα, οὔτε ὁ Πατέρας εἶναι ὑπέρτερος τοῦ Υἱοῦ σὲ κάτι. Αὐτὸ συμβαίνει καὶ γιὰ ἄλλους λόγους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς αὐτοὺς ποὺ ἀναφέρονται καὶ στὰ κείμενα τοῦ ὑπομνήματος *Εἰς τὴν Γένεσιν*. «Οὐδὲ κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ τὸ ὁμοιον· ἔξ αὐτοῦ γὰρ ὡς Μονογενῆς παρὰ Πατρός... καὶ ὡς χαρακτήρ τῆς ὑποστάσεως πρὸς ἅπαντα ὧν χαρακτήρ, καὶ ὡς εἰκὼν τοῦ Θεοῦ, ἦν ὁ ἑωρακῶς

214. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὴν Γένεσιν*. SC 233, 148. BEΠ 50, 48.

215. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὴν Γένεσιν*. SC 233, 210. BEΠ 50, 67.

έώρακε τὸν Πατέρα... ἐπισπᾶται δὲ τοῦτο μαρτυρία καὶ τό, ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν ἡμετέραν».²¹⁶

Ἡ χρησιμοποίηση τοῦ χωρίου Γεν. 1,26 στή ὑπόθεση τῆς στήριξης τῆς ὁμοουσιότητας τοῦ Μονογενοῦς πρὸς τὸν Πατέρα, μᾶς ὀδηγεῖ στοῦ κείμενο τοῦ ὑπομνήματος. Σὲ τίποτα ὁ Πατέρας δὲν εἶναι μείζων τοῦ Υἱοῦ, οὔτε τὸ ἀνόμοιο μεταξύ τους δείχνεται πουθενὰ στὴ Γραφή. «Καὶ γοῦν ὁ Ἀπόστολος, τὰς εἰς τὸν Μονογενῆ Υἱὸν καὶ Θεὸν ἀσεβεῖς ὑπολήψεις τῶν αἵρετικῶν ἀναστέλλων, τὴν δὲ πρὸς τὸν Πατέρα αὐτοῦ φύσεως ταυτότητα, ἔτι δὲ καὶ τὸ ἀναρχον κηρύττων, γράψας, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὡς ὦν ἀπαύγασμα τῆς δόξης τοῦ Πατρὸς, ἐπήγαγεν, καὶ χαρακτῆρ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ. Καὶ πάλιν πρὸς Κολοσσαεῖς καὶ πρὸς Ἑβραίους ἐπέστειλε. Ὅς ἔστιν εἰκὼν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου».²¹⁷ Ὅσο γιὰ αὐτοὺς ποὺ ὑποστήριζαν ὅτι «Ἄλλο Θεὸς καὶ ἄλλο εἰκὼν ἀνθρώπου», ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸν ἴδιο ὅτι «ὁ δὲ Θεὸς Λόγος, ἀπαρράλλακτως καὶ ἀπληκρῖβωμένος, εἰς ὅλα... τὴν πατρικὴν θεότητα φυσικῶς καὶ ἀνάρχως ἐξεικονίζει. Οὐδὲ γὰρ νοεῖν ἐξόν, ὡς κάτι Θεοῦ εἰκὼν καὶ παρὰ τι».²¹⁸

Αὐτὲς οἱ θεολογικὲς θέσεις ποὺ ἀναφέρονται στὸν ὄρο «Μονογενής», οἱ ὁποῖες ἀποδόθηκαν στὸν Υἱό, διαφέρουν ἀπὸ ἐκείνες ποὺ διαπίστωσε ὁ Α. GESCHE στὶς μελέτες του γιὰ τὸ ὑπόμνημα στοὺς Ψαλμοὺς.²¹⁹ Ὁ Υἱὸς σύμφωνα μὲ τὴν προβληματικὴ ποὺ ἀναπτύχθηκε εἶναι Μονογενής μὲ βάση τὰ χωρία ποὺ προαναφέρθηκαν. Ὁ Υἱὸς ὡς Μονογενής εἶναι «ταυτούσιος» μὲ τὸν Πατέρα καὶ ἀπαράλλακτη εἰκόνα καὶ χαρακτῆρας τῆς ὑποστάσεώς του.

Οἱ θεολογικὲς αὐτὲς ἀπόψεις ταιριάζουν μᾶλλον στοῦ κλίμα τῶν Συνόδων Ἀρμινίου, Σιρμιού, Ἰσαυρίας, Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἀντιοχείας.²²⁰ Δὲν ἀναφέρεται στοῦ ὑπόμνημα ἡ ὑπαρξη ἀδελφῶν τοῦ Μονογενοῦς, οἱ ὁποῖοι μνημονεύονται στὴ Γραφή καὶ ἀφοροῦν στὴν ἀνθρωπότητά Του καὶ

216. ΔΙΔΥΜΟΥ; *Περὶ ἀγίας Τριάδος* Α, ΙΣΤ: PG 39, 333. BEΠ 43, 164.

217. ΔΙΔΥΜΟΥ; *Περὶ ἀγίας Τριάδος* Α, ΙΣΤ: PG 39, 336. BEΠ 43, 164.

218. ΔΙΔΥΜΟΥ; *Περὶ ἀγίας Τριάδος*. PG 39, 336. BEΠ 43, 165.

219. Ὁ Α. GESCHE σὲ δύο μελέτες του ἀσχολήθηκε μὲ τὴν χριστολογία τῶν ἔργων τῆς Toura καὶ εἰδικότερα αὐτῆς τῶν Ψαλμῶν. Προβλ. Α. GESCHE, *L'âme humaine de Jesus dans la christologie du ve siècle* στὸ RHE 54 (1959) 385-425 *La christologie du Commentaire sur la psalms découverte à Toura*, Ge Mbloux, 1962. (Διδ. Διατριβή), κατέληξε στοῦ συμπέρασμα ὅτι τὸ ὑπόμνημα στοὺς Ψαλμοὺς ἔχει χαρακτῆρα ἀνταπολιναριστικό. Αὐτὸ ὀδήγησε τοὺς ἐρευνητὲς στὴ Σύνοδο τῆς Ρώμης τὸ ἔτος 377, στὴν ἐποχὴ τοῦ Πέτρου Β', διαδόχου τοῦ Μ. Ἀθανασίου.

220. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Πρὸς τοὺς ἐν Ἀφρικῇ ἐπισκόπους* 7-8. Βλ. καὶ Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ἀνατρεπτικός... Εὐνομίον* Β, 32: PG 29, 648. SC 305, 136. BEΠ 52, 217. «Ὡστε εἰ μὲν δημιουργημά ὁ Μονογενής, οὐ παρίστανιν ἡμῖν τοῦ Πατρὸς τὴν οὐσίαν· εἰ δὲ γνωρίζει ἡμῖν δι' ἑαυτοῦ τὸν Πατέρα, οὐχὶ δημιουργημά, ἀλλὰ Υἱὸς ἀληθῆς καὶ εἰκὼν τοῦ Θεοῦ καὶ ὑποστάσεως χαρακτῆρ».

ὄχι στὴ θεότητα Του. Ἐξάλλου τὸ θέμα αὐτὸ ἀπασχόλησε τὴν ἐκκλησία ἀργότερα. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο στὸ ὑπόμνημα στὴ *Γένεση* ἀπουσιάζει τελείως ἡ ἀποψη αὐτὴ, ἀντίθετα μὲ τὸ ὑπόμνημα στοὺς *Ψαλμούς*, στὸ ὁποῖο εἶναι ἀναλυτικός. Στὸ ὑπόμνημα στὴ *Γένεση* ἀποτυπώνεται ἡ πρώτη φάση τῆς ἔριδας σχετικὰ μὲ τὸν ὄρο Μονογενῆς πού ἀφοροῦσε μόνο στὴ θεότητα του.²²¹

γ. Μεσίτης

Τὸ χωρίο, *Α' Τιμ. 2,5* «*εἷς γὰρ Θεός, εἷς καὶ μεσίτης Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, ἄνθρωπος Χριστὸς Ἰησοῦς...*» καθὼς καὶ τὰ παράλληλά του, προκάλεσαν ἀντιθέσεις στὴν προσπάθεια τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς ἀπόδοσης νοήματος τοῦ ὄρου αὐτοῦ στὴ διάρκεια τῆς πρώτης φάσης τῆς ἀρειανικῆς ἔριδας.²²² Ἡ σύγχρονη ἔρευνα ἐπίσης ἔχει στραφεῖ στὴ βαθύτερη προσέγγιση τοῦ ὄρου πού ἀποδόθηκε στὸν ὄρο αὐτό, εἴτε στὴ *Γραφή* εἴτε στὴν πατερικὴ γραμματεία.²²³

Ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου *Περὶ ἁγίας Τριάδος*, τὸ ὁποῖο ἀποδίδεται στὸ *Δίδυμο*, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι οἱ αἰρετικοὶ μὲ βάση τὸ χωρίο *Α' Τιμ. 2,5* δίδασκαν «*μεταξὺ τῆς θεϊκῆς καὶ τῆς κτιστῆς εἶναι τοῦ Υἱοῦ τὴν φύσιν*». Ἐπειδὴ δὲ διέκριναν μεταξὺ κτιστῆς καὶ ἀκτιστῆς οὐσίας κατέτασαν τοῦ Υἱοῦ τὴν φύσιν «*μεταξὺ*» τῆς κτιστῆς φύσης, χωρὶς αὐτὸ τὸ «*μεταξὺ*» νὰ δηλώνει ὅτι ὁ Υἱὸς ἦταν ἀληθινὸς Θεός, ἀλλὰ οὔτε ἀκόμα καὶ ἀληθινὸ κτίσμα. Γιὰ καλύτερη κατανόηση αὐτοῦ τοῦ «*μεταξὺ*» χρησιμοποιοῦσαν τὸν ὄρο «*μεσίτης*».²²⁴

Ὅχι μόνο οἱ πάσης φύσεως αἰρετικοί, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ ὑπέρμαχοι τῆς Νίκαιας, ὅπως π.χ. ὁ *Μάρκελλος Ἀγκύρας*, ὑποστήριζαν ὅτι ὁ Χριστὸς πρὸς

221. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τοὺς Ψαλμούς*, ΒΕΠ 45, 340. «*Κατὰ τὴν θεότητα ὁ μονογενῆς τοῦ Θεοῦ Υἱὸς ἀδελφὸν οὐκ ἔχει· εἰ γὰρ εἶχεν ἀδελφόν, οὐκ ἦν μονογενῆς. Ἀντικεῖται δὲ τὸ ἔχειν ἀδελφοὺς τῷ μονογενῆ τινα εἶναι. Ὁ μονογενῆς ἀδελφοὺς οὐκ ἔχει. Ὁ ἔχων ἀδελφοὺς οὐκ ἔστιν μονογενῆς. "Ἀδελφοὺς, δὲ λέγει... Οὗτοι δὲ ἀδελφοὶ πάλιν οὐ μονογενοὺς, οὐ κατὰ τὴν θεότητα εἰσιν, ἀλλὰ κατὰ τὸν ἐνανθρωπήσαντα.*»

222. Ἐβρ. 9, 15 «*καὶ διὰ τοῦτο διαθήκης καινῆς μεσίτης ἐστίν.*»

Γαλ. 3, 19 «*διαταγῆς δι' ἀγγέλων, ἐν χειρὶ μεσίτου· ὁ δὲ μεσίτης ἐνός οὐκ ἔστιν.*»

Πραξ. 7,5 «*οἵτινες λάβετε τὸν νόμον εἰς διαταγὰς ἀγγέλων.*»

223. ΜΙΡΚΟ ΤΟΜΑΣΟΒΙΤΣ, Ὁ Μελχισεδέκ καὶ τὸ Μυστήριον τῆς Ἱερουσάλυμ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, Ἀθήναι 1990 σελ. 152-162. «*Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς πρόδρομος καὶ μεσίτης εἰς τὴν οὐράνιον οὐρανὸν.*»

224. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Περὶ ἁγίας Τριάδος Β*, ΣΤ: ΡΓ 39, 941. ΒΕΠ 44, 135-136. «*Ἀληθείας δὲ παντοίας ἀλλότριον καὶ τὸ λέγειν αὐτοὺς μεταξὺ τῆς θεϊκῆς φύσεως καὶ τῆς κτιστῆς εἶναι τοῦ Υἱοῦ τὴν φύσιν, μεταφέροντες εἰς τοῦτο κακῶς τὴν καλῶς φέρουσιν Γραφήν (Α' Τιμ. 2,5).*»

της ἐνανθρώπησής του δὲν πρέπει νὰ ὀνομάζεται Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, οὔτε μονογενής, οὔτε μεσίτης παρὰ μόνο Λόγος. Ὅλες αὐτὲς τὶς ὀνομασίες, πλην ἐκείνης τοῦ Λόγου, τὶς ἔλαβε, ὑποστήριξε, μετὰ τὴν ἐνσάρκωσή του.²²⁵

Ἀντίθετα, ὁ *Εὐσέβιος* ὑποστήριξε, ὅτι ὅλες αὐτὲς τὶς ὀνομασίες ὁ Χριστὸς τὶς εἶχε πρὸ τῆς ἐνανθρώπησής του ἀκόμα καὶ αὐτὴ τοῦ Μεσίτη.²²⁶ Ἡ μεσιτεία τοῦ μονογενοῦς προσδιορίζοταν ἀνάμεσα στὸ Θεὸ καὶ στὴ δημιουργία τοῦ κόσμου, τῶν ἀγγέλων, στὶς συνομιλίες μὲ τοὺς ἀγίους τῆς *Π. Διαθήκης*, προφῆτες, *Μωυσῆ*, κ.λπ. καὶ τέλος στὴν ἐνανθρώπηση. Μὲ καύχηση διατυμπάνιζε ὅτι καὶ ὁ ἀπόστολος *Παῦλος* γινώριζε τὸν Υἱὸ ὡς μεσίτη «πρὶν ἢ τὴν σάρκα ἀναλαβεῖν».²²⁷

Εἶναι φανερό, ὅτι ὁ *Δίδυμος* βρέθηκε μπροστὰ σὲ μιὰ θεολογία, ἡ ὁποία ἀρνιόταν πεισματικὰ νὰ προσδώσει τὰ ὀνόματα, μονογενής, εἰκόν, πρωτότοκος, Υἱὸς τοῦ Θεοῦ στὸ Λόγο πρὸ τῆς ἐνανθρώπησης (*Μάρκελλος Ἀγκύρας*), ἀλλὰ καὶ σὲ μιὰ τελείως ἀντίθετη θεολογία, πού ἀπέδιδε, ὄχι μόνο τὰ ὀνόματα πού ἀναφέρθηκαν, ἀλλὰ καὶ τὸν ὄρο «*Μεσίτης*», πρὸ τῆς ἐνανθρώπησης στὸ Λόγο (*Εὐσέβιος*). Οἱ ὀρθόδοξοι ἀπεύφευγαν τὸν ὄρο αὐτὸ πρὸ τῆς ἐνανθρώπησης καὶ γιὰ ἄλλους λόγους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν θεωροῦσαν ὅτι πρόσγραφε στὸν Υἱὸ «*δουλικότητα*».²²⁸

225. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Κατὰ Μαρκελλοῦ Α*, 1. ΒΕΠ 29, 15 «...τὴν κατὰ ἄνθρωπον οἰκονομίαν τετελεκέναι, καὶ τότε υἱὸν Θεοῦ γεγονέναι καὶ Ἰησοῦν Χριστὸν χρηματίσαι βασιλεῖα τε ἀνηγορευθῆναι εἰκόνα τε Θεοῦ τοῦ ἀοράτου, καὶ πρωτότοκον πάσης κτίσεως, μὴ ὄντα πρότερον ποτε ἀποδεδεῖχθαι».

226. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Κατὰ Μαρκελλοῦ Α*, 1-2. ΒΕΠ 29, 16-17 «...Καὶ ὅτι γε πρὸ τῆς ἐνσάρκου παρουσίας υἱὸν αὐτὸν τοῦ Θεοῦ ὄντα ἡπίστατο, καὶ μεσίτην αὐτὸν ... οὐ νῦν ἀρχάμενος τῆς σωτηρίου μεσιτείας, ἀλλὰ καὶ πρὸ τῆς εἰς ἀνθρώπου αὐτοῦ θεοφανείας...» Τὸ θαυμαστὸ εἶναι ὅτι ὁ *Μάρκελλος* ὑποστήριξε ὅτι τὴ διδασκαλία αὐτὴ τὴν εἶχε «ἔξ ἀποκαλύψεως» ἀπόρρητης καὶ μυστικῆς θεολογίας, ἡ ὁποία βρίσκεται σὲ λανθάνουσα μορφή στὴν ἐπιστολὴ τοῦ ἀποστόλου *Παύλου* (Α' Τιμ. 2,5), διασώζεται μυστικὰ στὸ βάπτισμα καὶ στὴν ἀγραφή παράδοση ἐνθ. ἀνωτ. Α, 4. ΒΕΠ 29, 35 «ὡς ἀπορητόν τινα καὶ λανθάνουσαν τὴν ἀποστόλου θεολογίαν ἐξηγούμενος, "εἷς θεός" ἔφη "εἷς καὶ μεσίτης Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, ἀνθρώπος Χριστὸς Ἰησοῦς».

227. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Τῆς ἐκκλησιαστικῆς Θεολογίας Β*, 21. ΒΕΠ 29, 121-122. «Ἀβραάμ... Ἰσαάκ... Ἰακώβ... Μωσῆ... ὁ μέγας δὲ ἀπόστολος *Παῦλος* οἶδεν τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ μεσίτην γενόμενον τῆς διὰ Μωσέως νομοθεσίας (Γαλ. 3, 19-20). Οὐκοῦν ὁ χρηματίσας τῷ Μωσῆ ὁ μεσίτης ἦν, ἐξ ἐκείνου μεσιτεύων τῆ τῶν ἀνθρώπων σωτηρία, πρὶν ἢ τὴν σάρκα ἀναλαβεῖν». Βλ. καὶ *Κατὰ Μαρκελλοῦ Α*, 1 ΒΕΠ 29, 17. «Ὁ μονογενής, λοιπόν, υἱὸς νῦν μὲν ἀνθρώπων καὶ Θεοῦ μεσίτης γεγονώς, προπάλοι δὲ ἐπὶ Μωσέως Θεῷ ἀγγέλων μεσίτης ὑπάρχων». Ἡ ἴδια διδασκαλία βρίσκεται καὶ στὸ ὑπόμνημα τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ νεοαρειανοῦ στὸν Ἰώβ. «...διὰ γὰρ αὐτοῦ καὶ Μωσῆ τοὺς νόμους εἰδίδου· διαταγεῖς γὰρ δι' ἀγγέλου ἐν χειρὶ Μεσίτου». DIETER HAGEDRON, *Der Hiobkommentare des Arianers Julian*, Berlin 1973 σελ. 281.

228. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος Α*, ΙΑ: PG 36, 124. SC 250, 256. ΒΕΠ 59, 261 «Οὔτω

Ἡ ὁρος «Μεσίτης» μὲ θεολογικὴ σημασία, σύμφωνη μάλιστα μὲ τὸ Α΄ Τιμ. 2,5, στὸ ὑπόμνημα τῆς Γενέσεως τοῦ Δίδυμου ἀπαντᾶται μία μόνο φορά, μὲ ἀρκετὰ μεγάλη θεολογικὴ σημασία. «Ὅσοι γὰρ μὴ δύνανται ἀκράτου τοῦ τελείου φωτὸς μετασχεῖν διὰ τῶν ἀγίων φωτίζονται. Καὶ Μωυσῆς τοῦτο διδάσκων φησιν· “Κἀγὼ ἔστην ἀνά μέσον Κυρίου καὶ ὑμῶν”, τὰς ὑμῶν ἰκεσίας τῷ Θεῷ ἀναφέρων, τὰς δὲ παρ’ αὐτοῦ χάριτας διακονῶν ὑμῖν. Οὕτω καὶ ὁ Σωτὴρ ἄνθρωπος γενόμενος “μεσίτης ἔστιν Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων”. Θεὸς γὰρ ὢν τῷ Πατρὶ ἡμᾶς συνάπτει, ἄνθρωπος δὲ γενόμενος τρόπον τινα ὡς φιλόανθρωπος ἄπερ ἤκουσεν παρὰ τοῦ Πατρὸς ταῦτα καὶ λαλεῖ ἡμῖν».²²⁹

Γιὰ τὴ θεολογία τῶν ἀρειανῶν ἦταν ἀδύνατη ἡ ἔνωση τῶν κτισμάτων μὲ τὸ Θεὸ «ἀμεισιτεύτως». Μόνο διὰ μεσίτου ἐπιτυγχάνεται ἡ ἔνωση, ὑποστηρίζαν. Ὁ μονογενὴς Υἱὸς ὡς μεσίτης πετυχαίνει τὴν ἔνωση τῶν κτισμάτων μὲ τὸ Θεὸ δηλ. τὸ φωτισμὸ καὶ τὴ θεογνωσία.²³⁰ Ἀντίθετα, στὴ διδασκαλία τῶν ὀρθοδόξων φαίνεται ὅτι ὑπάρχει ἡ δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ γνωρίσει ἢ νὰ φωτισθεῖ κατ’ εὐθείαν ἀπὸ τὸ ἄκρατο φῶς τοῦ Θεοῦ. Ὅσοι ὁμῶς ἀδυνατοῦν νὰ μετάσχουν στὸ ἄκρατο φῶς τοῦ Θεοῦ φωτίζονται διὰ τῶν ἀγίων ἢ μαθαίνουν τὶς ἐντολές Του διὰ τῶν προφητῶν ἢ διὰ τοῦ Μωϋσῆ, ἢ τέλος ἀναφέρουν τὶς ἰκεσίες τους διὰ τῶν ἀγίων πρὸς Αὐτόν, οἱ ὅποιοι τελοῦν τὸ ἔργο τοῦ μεσίτη. Ὁ Χριστὸς μετὰ τὴν ἐνανθρώπησή τους ἔγινε μεσίτης Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων. Ὡς Θεὸς μᾶς συνάπτει μὲ τὸν Πατέρα καὶ ὡς ἄνθρωπος, κατὰ κάποιον τρόπο, αὐτὰ ποὺ ἄκουσε ἀπὸ τὸν Πατέρα αὐτὰ καὶ λαλεῖ.²³¹

Ἡ ἔκφραση «ἄπερ ἤκουσε παρὰ τοῦ Πατρὸς ταῦτα καὶ λαλεῖ ἡμῖν» μᾶς ὁδηγεῖ στὸ εὐαγγέλιο τοῦ Ἰωάννη 8,25-29.

«σύ τις εἶ... τὴν ἀρχὴν ὅτι καὶ λαλῶ ὑμῖν·

κἀγὼ ἃ ἤκουσα παρ’ αὐτοῦ, ταῦτα λαλῶ εἰς τὸν κόσμον,

δὲ καὶ παρὰ κλητὸν ἔχομεν Ἰησοῦν Χριστόν, οὐχ ὡς ὑπὲρ ἡμῶν προκαλινδούμενον τοῦ Πατρὸς, καὶ προσπίπτοντα δουλικῶς».

229. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὴν Γένειν*. SC 233, 108. BEΠ 50, 36.

230. ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Τριακονταετηρικὸς εἰς Κωνσταντῖνον...*: PG 20, 1324 B. BEΠ 24, 235 «... τὸ φῶς αὐτὸς <ὁ λόγος> ἦν ... μεισιτεύον τε καὶ διεῖργον τῆς τῶν γεννητῶν οὐσίας τὴν ἀναρχον καὶ ἀγένητον ἰδέαν».

231. ΔΙΔΥΜΟΥ; *Περὶ ἀγίας Τριάδος*. B, 27: PG 39, 944. BEΠ 44, 136. «Ἐν τῇ οἰκονομίᾳ τοίνυν ἡ μεισιτεία· ἐν ἣ ὑπὲρ παντὸς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἑαυτὸν ἀφράστως ἱερουργήσας καὶ ἐν τάξει θυμιάματος νοσητοῦ τῷ ἰδίῳ Πατρὶ προσαγαγόν, αὐτόν τε ἐξεδυσώπησε καὶ τὸν ἐπηρητημένον τῷ κοινῷ γένει θάνατον ἀπέσβεσε καὶ ἡμᾶς τῶν εἰδώλων ἀπέστειλε καὶ τὴ θεογνωσία προσήνωσε, τὸν τε παρὰ δεισον ἀπέδωκε καὶ εἰς οὐρανοῦς ἀνήγαγε, συνάψας ὡς Θεὸς ἐξουσιαστής, τὰ ἐπίγεια τοῖς ἐπουρανίοις καὶ τὴν γενομένην διάστασιν συναρμόσας καὶ ἐπαναγαγὼν τὸν ἄνθρωπον εἰς ἐκείνην τὴν χάριν, ἀφ’ ἧς διώλισθεν».

οὐκ ἔγνωσαν ὅτι τὸν πατέρα αὐτοῖς ἔλεγεν...

τότε γνώσεσθε ὅτι ἐγὼ εἰμι...

ἀλλὰ καθὼς ἐδίδαξέν με ὁ πατήρ, ταῦτα καὶ λαλῶ».

Ἡ ἐξήγηση αὐτοῦ τοῦ χωρίου, καὶ τῶν παραλλήλων του, ὀδήγησε τοὺς αἰρετικούς νὰ ἀποδώσουν στὸν Υἱὸ «ἄγνοια». Ὁ Υἱός, σύμφωνα μὲ τὴν ἐξήγηση ποὺ ἔκαναν στὰ χωρία αὐτά, δὲν γνωρίζει καὶ περιμένει ἀπὸ τὸν Πατέρα νὰ τὸν διδάξει, γιὰ νὰ μάθει τί θὰ πεῖ ἀλλὰ καὶ τί θὰ πράξει! Ἀντίθετα μὲ τὴν ἄποψη αὐτή, ὁ Δίδυμος προτείνει τὴν ἐρμηνεία ὅτι τὰ χωρία αὐτά δὲν δηλώνουν τὴν «ἄγνοια» τοῦ Υἱοῦ, ἀλλὰ ἀπαγγέλλουν ἢ φανερώνουν τὴ γνώση τῆς ὑπάρξεως, ἀλλὰ καὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ Πατέρα καὶ τοῦ Υἱοῦ στὸν κόσμο.²³²

Ἡ διδασκαλία αὐτή, τοῦ ὑπομνήματος τῆς *Γενέσεως* τῆς Τουρα, θυμίζει τὴ διαμάχη ποὺ ἀκολούθησε τὴ σύνοδο τῆς Νίκαιας. Στὴ Μακρόστιχο ἔκθεση, ποὺ κατατέθηκε στὴ σύνοδο τῆς Ἀντιόχειας (344), ἀναθεματίζονται οἱ Μάρκελλος Ἀγκύρας καὶ Σκοτεινός ὁ Ἀγκυρογαλάτης, ἐπειδὴ πίστευαν γιὰ τὸ Λόγο ὅτι «Χριστὸν δὲ αὐτὸν καὶ υἱὸν τοῦ Θεοῦ καὶ μεσίτην καὶ εἰκόνα τοῦ Θεοῦ μὴ εἶναι πρὸ αἰῶνων θέλοντας, ἀλλ' ἐκ τότε Χριστὸν αὐτὸν γεγενῆσθαι καὶ υἱὸν Θεοῦ, ἐξ οὗ τὴν ἡμετέραν ἐκ τῆς παρθένου σάρκα ἀνείληφε...».²³³

Στὸ κείμενο τοῦ ὑπομνήματος στὸν Ἰώβ, Τουρα, τοῦ Δίδυμου, τὸ θέμα τοῦ μεσίτη ἐπανέρχεται. Ἐκεῖ ὁ συγγραφέας μας εἶναι ἀναλυτικότερος, μὲ τὴν ἐπισήμανση ὅτι τονίζεται περισσότερο ἢ ἀρχιερατικὴ μεσιτεία τοῦ Χριστοῦ.

*«ἐπεὶ δὲ ἅπαξ ἡ τοῦ μεσίτου ὀνομασία
πρόκειται, ἄξιον ἐπιστῆσαι, πῶς εἴρηται
ὁ Σωτῆρ “μεσίτης Θεοῦ
καὶ ἀνθρωπῶν” ὁ ἄνθρωπος τοίνυν,
καὶ τί λέγω
ὁ ἄνθρωπος, τὸ κτίσμα τοῦ κτιστοῦ
πολὺ ἀφέστηκεν. Εὐρίσκεις δὲ
ἐν τῇ φύσει τῶν πραγμάτων,
ὅταν πολὺ διεστηκότα εἰς ταῦτό*

232. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τοὺς Ψαλμούς*. ΒΕΠ 45, 341. «Λέγει οὖν ἀπαγγέλλειν τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς, τοῦτ' ἔστιν φανεροῖν αὐτό. Ὄταν δὲ γνώσιν τὸν Πατέρα καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς γνώσιν, τότε συνεισαγομένην ἔχουσιν καὶ τὴν γνώσιν τοῦ Υἱοῦ· ταῦτα γὰρ συνεισάγει ἄλληλα. Καὶ κατὰ ὑπαρξιν τὰ πρὸς τι λέγω καὶ κατὰ γνώσιν».

233. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περὶ τῆς ἐν Ἀρμενίῳ καὶ Σελευκείᾳ Συνόδου*, 26, 5. ΒΕΠ 31, 312.

συνάγηται, μέσον τι ἔχοντα.
 Καὶ ὡς ἐπεὶ παραδείγματος
 προχείρου τὸ λέπος τοῦ ὕου σκληρόν
 ἔστιν, τὸ δὲ τρόφιμον ὕδατῶδες,
 ὁ ὑμῆν μεταξὺ κεῖται, ἰσχνότερος
 ὢν τοῦ λέπους, ξηρότερος δὲ
 τοῦ ὑγροῦ, καὶ οὕτω συνάπτονται·
 τοῦτο καὶ ἐν καρύοις καὶ ῥοαῖς
 κατίδοις. Ἐπεὶ τοίνυν πολὺ διέ-
 στηκεν Θεὸς ἀνθρώπου, ὁ ὁμοούσιος
 τῷ Θεῷ Υἱὸς ἐν αὐτῷ ἔσχεν τὸ ἀν-
 θρώπινον, ἵνα καὶ τῇ πρὸς ἀνθρώπους
 οἰκειότητι καὶ πρὸς Θεὸν ὁμοουσιότητι
 συνάψῃ τὰ ἀμφοτέ-
 ρα «καὶ τὸ μεσότοιχον τοῦ φραγμοῦ
 λύσῃ, τὴν ἔχθραν, ἐν τῇ σαρκί
 αὐτοῦ», ἀρχιερέως τάξιν ἀναδε-
 χόμενος. Μέσος δὲ ἔστιν τοῦ Θεοῦ,
 καὶ τῶν ἱερωμένων ὁ ἀρχιερεύς,
 τὰ μὲν τοῦ Θεοῦ φέρων ἀνθρώποις,
 τὰ δὲ τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸν Θεόν· τὰς εὐχὰς
 καὶ τὰς ἰκεσίας προσφέρει τῷ Θεῷ
 οἷα οὐσίας, καὶ τὴν γνῶσιν
 αὐτοῦ παρέχει τοῖς ἀνθρώποις». ²³⁴

Ἡ ὁμοουσιότητα, λοιπόν, τοῦ Χριστοῦ, κατὰ τὴν θεότητα μὲ τὸν Πατέρα
 ἢ «Θεὸς ὢν τῷ Πατρὶ ἡμᾶς συνάπτει» καὶ ἡ ὁμοουσιότητά του μὲ τοὺς
 ἀνθρώπους «ἄνθρωπος δὲ γενόμενος», ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ κείμενο ποὺ
 παρατέθηκε, κατὰ τὴν ἐνανθρώπηση καὶ μετὰ, ἀποτελοῦν τὴν κατάλληλη
 ὥρα στὴν ὁποία ἀρμόζει καὶ ἡ ὀνομασία μεσίτης. Στὴ θεολογικὴ αὐτὴ βᾶσις
 κινήθηκαν ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους πατέρες. ²³⁵

234. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὸν Ἰώβ*. *HiT*, 144. *ΒΕΠ* 47, 220-221.

235. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Πρὸς Εὐνόμιον ἀντιρρητικός λόγος*: *PG* 45, 533 AB. «Ὁ γὰρ
 μεσίτης Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων ὡσπερ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τὴν κοινωνίαν ἐδέξατο, οὐ νο-
 μιθεῖς ἄνθρωπος, ἀλλὰ γεγονώς κατὰ ἀλήθειαν, οὕτω καὶ ἀληθινὸς Θεὸς ὢν». Βλ. καὶ
 ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Λόγος Ι*, Ὅτι ὁμοούσιος τῷ Πατρὶ ὁ Υἱός: *PG* 75, 693 BC «με-
 σίτης νοεῖται τὰ πολὺ διακισμένα κατὰ τὴν φύσιν, καὶ ἀμέτρητον ἔχοντα τὸ μεσολαβεῖν, τ.ἔ.
 θεότητά τε καὶ ἀνθρωπότητα, συναχθέντα τε καὶ ἠνωμένα δεικνύων ἐν ἑαυτῷ, καὶ συνείρων
 ἡμᾶς δι' ἑαυτοῦ τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ».

δ. Χείρ, δεξιά, βραχίων, δάκτυλος

Ἡ ὀρολογία αὐτή, πού τόσο πολὺ ἀπασχόλησε τὸν Ἄθανάσιο, ἐπειδὴ τὴ χρησιμοποίησαν οἱ ἄρειανοί, ἀπουσιάζει σχεδὸν τελείως ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα τῆς *Γενέσεως τοῦ Δίδυμου*. Ἡ ἔκφραση «χείρ» βρίσκεται στὸ ὑπόμνημα, στὸ ἴδιο ἐρμηνευτικὸ πλαίσιο πού χρησιμοποιοῦσε ὁ συγγραφέας καὶ στὰ ὑπόλοιπα ἔργα του, ἀλλὰ ἀπουσιάζουν οἱ συνώνυμοι «δεξιά», «βραχίων», «δάκτυλος». ²³⁶ Αὐτὸ ὁμῶς πού ἐντυπωσιάζει περισσότερο εἶναι ἡ παντελῆς ἀπουσία ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα τῆς *Γενέσεως* θεολογικῆς νοσηματοδότησης ἀκόμα καὶ τοῦ ὄρου πού ὑπάρχει, ὅπως αὐτὴ γίνεται στὰ ὑπόλοιπα ἔργα τῆς Toura. ²³⁷

Ἡ ἔρευνα ἔχει στραφεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια στὴν ἀνάδειξη τοῦ ὄρου πού διαδραμάτισαν οἱ ὄροι αὐτοὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀρειανικῆς ἔριδας. Ὀνομάτισε δὲ τὴν προσπάθεια τῆς ἐρμηνείας τοῦ τριαδολογικοῦ προβλήματος, μὲ βάση τὴ βοήθεια πού πρόσφερε αὐτὴ ἡ ἀνθρωπόμορφη εἰκόνα, ὡς «ἑλληνικὴ θεωρία». ²³⁸

Εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ *Δίδυμου*, ὅτι μὲ βάση τὴν προσφιῆ σὲ αὐτὸν ἀλληγορικὴ μέθοδο, πρόσδινε στοὺς ὄρους αὐτοὺς, ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἔννοιες πού ἀναφέρθηκαν, καὶ δογματικὸ περιεχόμενο. Στὰ κείμενα πού ἀκολουθοῦν γίνεται φανερό, ὅτι οἱ ἔξεταζόμενοι ὄροι χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὸν συγγραφέα μὲ δογματικὴ σημασία.

*«Πρὸς ὃ σοφῶς δὲ καὶ περὶ χειρῶν Θεοῦ νο-
ητέον· καὶ ὁ μὲν ἀπλούστερος εἰ-
ρησθαί φησι τὰς χεῖρας πληθυ(ν)
τικῶς ἢ δυνικῶς τὴν δραστήριον
τοῦ Θεοῦ δύναμιν· ἔστιν δὲ καὶ*

236. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Κατὰ Ἀρειανῶν*, Β, 24. «Θέλων ὁ Θεὸς τὴν γενετὴν κτίσαι φύσιν, ἐπειδὴ ἑώρα μὴ δυναμένην αὐτὴν μετασχεῖν τῆς τοῦ Πατρὸς ἀκράτου χειρὸς...». *Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου*, 9 «Καὶ ἡ χεῖρ δὲ ἡ πλάσασα τότε τὸν Ἀδὰμ αὕτη καὶ νῦν καὶ αἰεὶ τοὺς μετ' ἐκείνου πάλιν πλάττει».

237. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὴν Γένεσιν*: α) SC 233, 206. BEΠ 50, 66. «Χεῖρ... ἐνεργεῖαν ἦτις χεῖρ ὀνομάσθη ... ἐν χειρὶ γλώσσης, τοῦτ' ἔστιν τῶ λόγῳ».

β) SC 244, 44. BEΠ 50, 116 «δυνάμεις δραστικὰς τὰς χεῖρας ... τοὺς πρακτικοὺς χεῖρας».

γ) SC 244, 222. BEΠ 50, 170 «... ὑπὸ τὰς χεῖρας τῆς πνευματικῆς διδασκαλίας Κυρίας ὀνομαζομένης». Γιὰ τοὺς ὄρους αὐτοὺς σὲ σχέση μὲ τὸ Φίλωνα ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τὸν Ὁρigenή βλ. στὸ *EccT*, 1,2 σελ. 173-174 καὶ στὸ Α. KEHL, *der Psalmenkommentar ...* σελ. 170 καθὼς καὶ στὸ SC 83, 66-69.

238. Πρ. REGNON, Th. de, *Etudes de Théologie positive sur la Sainte Trinité*, I-IV (*Lectio Divina*), Cerf, Paris 1966, τόμ. I σελ. 351 «*La théorie grecque*».

ἀκριβέστερον λαβεῖν χεῖρα τὸν Υἱόν)
εἴρηται γάρ· «ἡ χεῖρ μου ἐποίη-
σεν ταῦτα πάντα» – καὶ τὸ πνεῦμα, κα-
θὸ εἴρηται· «τῷ λόγῳ τοῦ Κυρίου οἱ
οὐρανοὶ ἐστερεώθησαν καὶ τῷ πνεύμα-
τι τοῦ στόματος αὐτοῦ πᾶσα ἡ δύ-
μις αὐτοῦ». Εἴρηται δὲ καί· «Πνεῦμα
ἅγιον ἐπελεύσεται ἐπὶ σέ, καὶ ἡ
δύναμις ὑψίστου ἐπισκιάσει
σοι, διὸ τὸ γεννώμενον ἐν σοί
ἅγιον κληθήσεται Υἱὸς Θεοῦ». Ἴνα
γάρ συστή ὁ ναὸς τοῦ Σωτήρος, καὶ
Πνεύματος
Ἁγίου ἐπέλευσις γέγονεν καὶ τῆς
τοῦ ὑψίστου δυνάμεως, ἧτις ἐ-
στὶν ὁ Υἱός». ²³⁹

- «Ἐὰν δὲ πρὸς ἀλληγορίαν ὑψηλοτέραν λάβῃς,
καὶ ὁ βραχίων αὐτοῦ καὶ ἡ δεξιὰ ὁ σωτήρ ἐστίν». ²⁴⁰
- «*Filius et Manus et dextera et brachium Patris dicitur*». ²⁴¹

Ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ διαπιστώνεται ὅτι ὁ Δίδυμος χρησιμοποίησε τὶς εἰκόνες καὶ τοὺς ὄρους αὐτοὺς καὶ πρὸς ὑπεράσπιση τοῦ τριαδολογικοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ χριστολογικοῦ προβλήματος. Ἡ ἀνάδειξη τῆς προσφορᾶς του καὶ σὲ αὐτὸν τὸν τομέα ἀποτελεῖ τὸ σκοπὸ τῆς σχετικῆς μὲ τοὺς ὄρους αὐτοὺς ἔρευνάς μας.

Ι. Τριαδολογικὴ μορφή

Οἱ εἰκόνες καὶ ὄροι «χεῖρ», «δεξιὰ», «βραχίων», «δάκτυλος» χρησιμο-
ποιήθηκαν ἀπὸ τὸ συγγραφέα μας μὲ τὶς ἀκόλουθες σημασίες:

α) Πρὸς ἀποφυγὴ κάθε εἶδους ἀνθρωπομορφισμοῦ. Ἡ «ἀνομοιότητα»
καὶ ἡ διαφορὰ μεγεθῶν τῶν σωμάτων, μὲ τὴ διάκριση τοῦ «μικρότερου» καὶ
«μεγαλύτερου», δὲν ὀδηγεῖ ἀναγκαστικὰ καὶ σὲ διαφοροτικὸ «μέτρο οὐσίας»
τῶν προσώπων τῆς ἁγίας Τριάδας.

239. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὸν Ἰώβ*. HiT, 135-136. BEΠ 47, 124.

240. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*. PG 39, 1492. BEΠ 52, 210. PsT I 78-80. BEΠ 52, 310-311.

241. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Περὶ ἁγίου Πνεύματος*: PG 39, 1051C. BEΠ 44, 176. *Εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*: PG 39, 1361. BEΠ 45, 138 «Ἡ δεξιὰ καὶ ὁ βραχίων τοῦτέστιν ὁ μονογενὴς Υἱός». Γιὰ τὴ σχέση ἀλληγορίας καὶ δόγματος βλ. τὸ ἔργο J.O. TIGGHELER, *Didyme l'Aveugle et l'Exegese Allegoriotique*, στὸ *Graecitas Christianorum Primeeva*, Fasc. sextus 1977 σελ. 21.

«*Verum cava ne ad humilia dejectus et oblitus sermonis, de quo nunc disputatur, depingas in animo tuo corporalium artuum diversitates et incipias tibi magnitudines et inaequalitates, et cetera corporum majora vel minora membra confingere dicens digitum a manu et manum ab eo cujus est manus, multis inaequalitatibus discrepare, quia de incorporalibus nunc Scriptura loquitur unitatem tantum volens, non etiam mensuram substntiae demonstrare*».²⁴²

«'Αλλά πρόσσεχε, ἀφοῦ περιέπεσες εἰς τα ταπεινά καὶ ἐλησμόνησες τὸν λόγον, περὶ οὗ στρέφεται νῦν ἡ συζήτησις, μὴ ἐντυπώσης εἰς τὸν νοῦν σου τὰς διαφορὰς τῶν σωματικῶν ἀρθρώσεων καὶ ἀρχίσης νὰ πλάθης διὰ τῆς φαντασίας τὰ μεγέθη καὶ τὰς ἀνομοιότητας τῶν σωμάτων, ὡς καὶ τὰ μεγαλύτερα ἢ τὰ μικρότερα ἄλλα μέλη αὐτῶν, λέγων ὅτι ὁ δάκτυλος διαφέρει τῆς χειρὸς διὰ πολλῶν ἀνομοιοτήτων καὶ ἡ χεὶρ ἐκείνου εἰς ὃν ἀνήκει, ἐφ' ὅσον ἡ Γραφή ὁμιλεῖ τώρα περὶ τῶν ἀσωμάτων, θέλουσα νὰ ἀποδείξη μόνον τὴν ἐνότητα, οὐχὶ τὸ μέτρον τῆς οὐσίας αὐτῶν».²⁴³

β) Μὲ ἀπώτερο σκοπὸ νὰ δειχθεῖ ἡ «ἐνότητα» καὶ ἡ ἀνυπαρξία «διαφορᾶς» ἐντὸς τῆς ἁγίας Τριάδας, καὶ ἰδιαίτερα αὐτῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος, μὲ βάση πάντα ὅτι οἱ εἰκόνες αὐτὲς ἀφοροῦν σὲ «ἄσώματα».

«*Per aliud quoque Scripturarum exemplum Trinitatis unitas et natura et virtus ostenditur. Filius et manus et dextera et brachium Patris dicitur. Sicut crebro docuimus, ex his vocabulis unius naturae indifferentia demonstratur. Spiritus etiam Sanctus, digitus Dei secundum conjunctionem naturae Patris, et Filii nominatur... Si ergo conjunctus est dicitur manui et manus ei, cujus manus est, et digitus sine dubio ad*

«Ἡ ἐνότης, ἡ φύσις καὶ ἡ δύναμις τῆς Τριάδος ἐμφαίνονται καὶ ἐκ τινος ἄλλου παραδείγματος τῶν Γραφῶν. Ὁ Υἱὸς προσαγορεύεται ὡς ἡ χεὶρ, ἡ δεξιὰ καὶ ὁ βραχίον τοῦ Πατρὸς. Διὰ τῶν λέξεων τούτων, ὡς συχνάκις εἶπομεν, ἀποδεικνύεται ἡ ἀνυπαρξία διαφορᾶς ἐντὸς τῆς μιᾶς φύσεως. Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα προσαγορεύεται ἐπίσης καὶ ὡς δάκτυλος τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὸν λόγον τῆς συ-

242. ΔΙΔΥΜΟΥ, *De Spiritu Sancto*: PG 39, 1051CD. BEΠ 44, 176.

243. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Περὶ ἁγίου Πνεύματος*: BEΠ 49, 226. Μετ' π.Γρ. Νόβακ καὶ Ἰ.Τ. Παμπούκη.

*ejus substantiam refertur cujus digitus est».*²⁴⁴

ζεύξεως τῆς φύσεως τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ... Ἄν ἄρα ὁ δάκτυλος συνδέεται μετὰ τῆς χειρὸς καὶ ἡ χεὶρ μετ' ἐκείνου εἰς ὃν αὕτη ἀνήκει, τότε καὶ ὁ δάκτυλος, ἄνευ ἀμφιβολίας, ἀνάγεται εἰς τὴν οὐσίαν ἐκείνου, τοῦ ὁποίου εἶναι ὁ δάκτυλος».²⁴⁵

γ) Ἡ τρίτη περίπτωση, γιὰ τὴν ὁποία χρησιμοποιοῦνται οἱ εἰκόνες ποῦ ἐξετάζονται, ἀφορᾷ στὴ δημιουργικὴ δύναμη τῆς ἁγίας Τριάδας,²⁴⁶ ἢ ἀπλούστερα στὴ «δραστήριον δύναμιν»²⁴⁷ τοῦ Θεοῦ, διὰ τῆς ὁποίας «δημιουργεῖ»,²⁴⁸ «σώζει» καὶ «ποιεῖ δυνάμεις».²⁴⁹

Συμπερασματικά, οἱ εἰκόνες αὐτὲς κρήθηκαν πρόσφορες γιὰ νὰ φανερώσουν:

α) τὸ «ἁμοούσιον» τοῦ Πατέρα πρὸς τὸν Υἱὸ στὴν ἀρχὴ τῆς ἀρειανικῆς ἔριδας, κατόπιν καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὴν περίοδο τῆς ἐμφάνισης τῶν πνευματομαχοῦντων.

244. ΔΙΔΥΜΟΥ, *De Spiritu Sancto*: PG 39, 1051BC. ΒΕΠ 44, 176.

245. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Περὶ ἁγίου Πνεύματος* ΒΕΠ 49, 226. Μετ. π.Γρ. Νόβακ καὶ Ἰ. Παμπούκη.

246. ΔΙΔΥΜΟΥ, *De Spiritu Sancto*: PG 39, 1051. ΒΕΠ 44, 177. Μετ. π.Γρ. Νόβακ καὶ Ἰ.Τ. Παμπούκη. ΒΕΠ 49, 226.

«*sicut enim Manus non dividitur, a corpore, per quam cuncta perficit et operatur et in eo est, cujus est Manus;*»

«ὡς ἡ χεὶρ δὲν χωρίζεται τοῦ σώματος, δι' ἧς τοῦτο ἐπιτελεῖ καὶ κατασκευάζει τὰ πάντα, καὶ ἀνήκει εἰς ἐκεῖνον τοῦ ὁποίου εἶναι χεὶρ».

247. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὸν Ἰώβ*. ΗἰΤ, 135. ΒΕΠ 47, 124. «Πρὸς ὃ σοφῶς δὲ καὶ τὰ περὶ χειρῶν θεοῦ νοητέον καὶ ὁ μὲν ἀπλούστερος εἰρησθαί φησι τὰς χεῖρας πληθυντικῶς ἢ δυϊκῶς τὴν δραστήριον τοῦ Θεοῦ δύναμιν».

248. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὸν Ἰώβ*. ΗἰΤ, 135. ΒΕΠ 47, 124. «Ἔστιν δὲ καὶ ἀκριβῶς λαβεῖν χεῖρα τὸν υἱὸν –εἰρηται γάρ· “ἡ χεὶρ μου ἐποίησεν ταῦτα πάντα”– καὶ τὸ πνεῦμα, καθὸ εἰρηται· “τῷ λόγῳ τοῦ κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐστερεώθησαν καὶ τῷ πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ πᾶσα ἡ δύναμις αὐτοῦ».

249. ΔΙΔΥΜΟΥ, *De Spiritu Sancto*: PG 39, 1076C. Μετ. π.Γρ. Νόβακ καὶ Ἰ.Τ. Παμπούκη.

«*Porro quae est dextra Dei, quae adduxit Moysen nisi Dominus et Salvator noster? Ipse est enim dextera Patris, per quem Salvat et exallat et facit virtutem, sicut alibi de Deo dicitur.*»

«Ποία λοιπὸν εἶναι ἡ ὁδηγήσασα τὸν Μωϋσῆν δεξιὰ τοῦ Θεοῦ, εἰ μὴ ὁ Κύριος καὶ Σωτὴρ ἡμῶν; Πράγματι αὐτὸς εἶναι ἡ δεξιὰ τοῦ Πατρὸς δι' ἧς οὗτος σώζει, ὑψώνει καὶ ποιεῖ δυνάμιν, ὡς λέγεται περὶ τοῦ Θεοῦ ἀλλαχοῦ».

β) τή δημιουργία «πάντων δι' αὐτοῦ».²⁵⁰

II. Χριστολογική μορφή

Ἐφοῦ στήν πρώτη φάση (313-362) τῆς ἀρειανικῆς ἔριδας διευκρινίστηκε ὅτι τό «ἐποίησεν. δέν ἀποδίδεται στήν αἰώνια γέννηση τοῦ Υἱοῦ καί πάντως δέν σημαίνει «ἔκτισε», οἱ αἵρετικοί ἐπανῆλθαν στηριζόμενοι τώρα στό *Ψαλ.* 108,27. «Καί γνώτωσαν, ὅτι ἡ χεῖρ σου αὐτή καί σύ, Κύριε, ἐποίησας αὐτήν» μέ σκοπό νά θεμελιώσουν τίς ἀπόψεις τους περί τῆς κτιστῆς φύσης τοῦ Υἱοῦ.

Ἀντίθετα, οἱ ὀρθόδοξοι τό ἴδιο χωρίο τῶν *Ψαλμῶν* τό ἀπέδωσαν στό «ἀπόρρητον μυστήριον τῆς οἰκονομίας». Σταθερὰ καί μέ ἐπιμονή ὑποστήριζαν «Διὰ δέ τό ἀτρέπτως σάρκα, ὡς οἶδε καί ἠθέλησε, γεγενῆσθαι λέγων, αὐτόν πεποιῆσθαι παρ' ἐκείνου, οὗ χεῖρ ἐστίν».²⁵¹

Μέ αὐτά εἰσερχόμαστε στή χριστολογία καί ἰδιαίτερα στή σχέση τῶν εἰκόνων καί τῶν ὄρων πού ἐρευνῶνται μέ τήν ἐνανθρώπηση.

Ὅπως ἀναφέρθηκε, στό ὑπόμνημα τοῦ *Δίδυμου* στή *Γένεση*, ἀπουσιάζει τελείως ἡ πρώτη ὀμάδα τῶν ἐπιχειρημάτων πού σχετίζεται μέ τήν ὁμοουσιότητα τῶν τριῶν προσώπων τῆς ἁγίας Τριάδας χρησιμοποιοῦνται ὁμως σέ σχέση μέ τήν ἐνανθρώπηση τοῦ «*Σωτῆρος*». Τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ, τό ὁποῖο, ὡς σημειωθεῖ, βρῖσκεται σέ ἄμεση συνάφεια μέ ἐκεῖνο πού παρατέθηκε στόν *Ἰώβ*, εἶναι ἐνδεικτικό τῶν ἀπόψεων τοῦ συγγραφέα σχετικά μέ τό θέμα μας:

«Πολλά γάρ ὄρη καί βουνοί ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Θεοῦ εἰσίν ὡς ἐκ τοῦ Ἰδοῦ οὗτος ἤκει πηδῶν ἐπὶ τὰ ὄρη διαλλόμενος ἐπὶ τοὺς βουνοὺς... Ἐν δέ ἐστὶν τό ἐπὶ πᾶσιν ὄρος, ὁ Σωτῆρ καί Κύριος ἡμῶν, περὶ οὗ λέγεται· «Ἔσται ἐπ' ἐσχάτου τῶν ἡμερῶν ἐμφανές τό ὄρος τοῦ Κυρίου», ὅπερ ἄλλο ἐστὶ παρὰ τὰ ἕτερα ὄρη, ὡς τὸν ἅγιον διδασκαλίας χάριν λέγειν, ἵνα μὴ ἀποσφάλωσιν τινες... «Ὅρος τοῦ Θεοῦ ὄρος πῖον, ὄρος τετυρωμένον, τό ὄρος ὃ εὐδόκησεν ὁ Θεὸς κατοικεῖν ἐν αὐτῷ» ὅπερ σημαίνει τὸν ἐνανθρωπήσαντα Κύριον. Ἡ γὰρ ἐνσωμάτωσις δηλοῦται διὰ ταύτης τῆς λέξεως, καθὰ καί παρὰ τῷ *Ἰώβ*· «Ἡ οὐχ ὡσπερ γάλα μέ ἡμελξας, ἐτυρωσάς δέ με ἴσα τυρῶ;» Μόνος γάρ ὁ Σωτῆρ ἐκ παρθένου· διὸ λέγεται. Μὴ περὶ ἄλλων τοῦτο λέγεται; οὐδέ γάρ τοιαύτην ἔσχεν σύστασιν ἄλλος. Διόπερ ὁ *Ἰώβ* οὐκ εἶπεν «ἐτυρώθην»,

250. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Περί ἁγίας Τριάδος*: PG 39, 844C. BEP 44, 92. «Διὰ μὲν τό ὁμοουσίως συνυπάρχειν τῷ Πατρὶ καί πάντα γεγενῆσθαι πρὸς αὐτοῦ, χεῖρα τοῦ Πατρὸς προσαγορεύων τὸν Θεὸν Λόγον».

251. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Περί τῆς ἁγίας Τριάδος*: PG 39, 844C. BEP 44, 92.

ἄλλ' «Ἰσα τυρῶ ἐτυρωσάς με»· ὁ γὰρ πεποίκειν τὸ Πνεῦμα τοῦτο ἢ καταβολὴ τῶν σπερμάτων ἐν τοῖς ἄλλοις ἐνεργεῖ, Θεοῦ κελεύοντος». ²⁵²

Στὸ κείμενο αὐτὸ διαπιστώνεται ἡ προσπάθεια τοῦ συγγραφέα νὰ ἀντιμετωπίσει διδασκαλίες «τινῶν» ποὺ ὅμως δὲν κατονομάζονται. Ἡ μᾶλλον ἥπια ἀντιμετώπισή τους μᾶς βάζει σὲ ὑπόνοιες πὼς ἴσως πρόκειται γιὰ «ἀδελφούς» ποὺ παρεκκλίνουν σὲ μερικὰ σημεῖα τῆς πίστεως. Μερικὰ ἀπὸ τὰ κυριότερα σημεῖα τῆς διδασκαλίας τους θὰ προσπαθήσουμε νὰ τὰ προσδιορίσουμε.

Δύο εἶναι τὰ βασικὰ σημεῖα τῆς διδασκαλίας τῶν «τινῶν» τοῦ κειμένου:

α) «Ἐν δὲ ἔστιν τὸ ἐπὶ πᾶσιν ὄρος, ὁ Κύριος ἡμῶν... ὅπερ ἄλλο ἐστὶ παρὰ τὰ ἕτερα ὄρη...».

β) «Ὁρος τοῦ Θεοῦ πῖον, ὄρος τετυρωμένον... ὅπερ σημαίνει τὸν ἐνανθρωπήσαντα Κύριον». ²⁵³

α) Ἄλλο ἐστὶ παρὰ τὰ ἕτερα ὄρη

Οἱ αἱρετικοὶ ποὺ ὑπολάμβαναν τὸ ὄρος τὸ «ἐν» τοῦ Κυρίου «ἴσο» μὲ τὰ ὑπόλοιπα ὄρη, δηλ. τοὺς προφῆτες, ἁγίους ἄνδρες, κ.λπ., ἦσαν οἱ ὁμοουσιανοὶ τῆς ὁμάδας τοῦ Εὐσταθίου Σεβαστείας. ²⁵⁴ Πράγματι, οἱ Εὐσταθιανοὶ δέχονταν ὅτι «ὡς εἰς τοὺς προφῆτας “ἐγένετο ὁ λόγος Κυρίου”, οὕτω καὶ εἰς ἅγιον ἄνθρωπον ἐνεδήμησεν ἐπὶ συντελείᾳ τῶν αἰώνων». ²⁵⁵

Στὴν προσπάθειά του νὰ δείξει ὅτι ὁ Σωτῆρας «ἄλλο ἐστὶ παρὰ τὰ ἕτερα ὄρη», ὁ Δίδυμος προσάγει ἐπιχειρήματα ὅπως π.χ. «μόνος γὰρ ὁ Σωτὴρ ἐκ παρθένου διὸ λέγεται. Μὴ περὶ ἄλλων τοῦτο λέγεται; Οὐδὲ γὰρ τοιαύτην σύστασιν ἔσχεν ἄλλος». Παρόμοια ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῶν ἴδιων αἱρετικῶν χρησιμοποίησε καὶ ὁ Μ. Ἀθανάσιος στὴν πρὸς Ἐπίκτητον Κορίνθου Ἐπιστολή του (371-2), στὴν ὁποία τὸ ὕφος του γιὰ τοὺς ἴδιους αἱρετικούς γίνε-

252. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὴν Γένεσιν*. SC 244, 164-166. BEP 50, 153.

253. Ἡ ὄρολογία αὐτὴ ἀνήκει στὸν Ὁριγένη. Ὁρος-Κύριος Ἰησοῦς. Βλ. ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, *Εἰς τὸν Ἱερεμίαν*. SC 232, 13 BEP 11, 78. Ὁρη-προφῆτες, ἅγιοι ἄνδρες, ἄγγελοι, ἀρχαί, ἔξουσια, θρόνοι, κυριότητες. Βλ. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὸν Ζαχαρίαν*. SC 84, 77.

254. Περὶ τοῦ Εὐσταθίου Σεβαστείας. Βλ. ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Πατρολογία Β* σελ. 408.

255. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Ὁ πρὸς Ἀντιοχείς Τόμος: PG 26, 804. BEP 31, 127. «Die Eustathianer standen bei der gegenpartei in Verdacht, Samosatener, zu sein... Dies enthielt den Vorwurf, das Christus für sie nur ein nach Art der Propheten besonders begnadeter Mensch sei, 7, 1... ὅτι ὡς εἰς τοὺς προφῆτας, ἐγένετο ὁ λόγος Κυρίου, οὕτω καὶ εἰς ἅγιον ἄνθρωπον». Alois Grillmeier, *Jesus der Christus im Glauben der Kirche*, Band I σελ. 474. Εἶναι ἀξιοσημείωτο τὸ γεγονός ὅτι καὶ ὁ Μ. Ἀθανάσιος στὸν Τόμο πρὸς Ἀντιοχείς, ποὺ γράφηκε τὸ ἔτος 363, ἀποφεύγει νὰ τοὺς κατονομάσει, χρησιμοποιοῦντας καὶ αὐτὸς τὴν ἔκφραση «ἐδόκουν φιλονικεῖν τινες πρὸς ἀλλήλους».

ται κάπως πιο βίαιο, πράγμα που δηλώνει την εξάπλωση αὐτῶν τῶν ἀπόψεων.²⁵⁶

Ὁ Ἐπιφάνιος ἀντιμάχεται τὶς ἴδιες δοξασίες διερωτώμενος γιατί χρειαζόταν ὁ Χριστὸς νὰ γεννηθεῖ «ἐκ πνεύματος Ἁγίου», ἀφοῦ σὲ τίποτα δὲν διαφέρει ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους προφήτες.²⁵⁷ Ἀκριβῶς σὲ αὐτὴ τὴ διαφορετικὴ σύσταση τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ὅτι δηλ. δὲ γεννήθηκε διὰ «καταβολῆς σπερμάτων», ἀλλὰ διὰ Πνεύματος Ἁγίου, οἱ ὁμοιοσιανοὶ προσπαθοῦσαν νὰ δείξουν ὅτι ἡ σάρκα «ἦν ἀνέλαβεν ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ἡ αὐτὴ μὲν ἐστὶ τῆ σαρκὶ τῶν ἀνθρώπων, ἐν ὁμοίωματι δὲ ἀνθρώπων ἐστίν, ἐπειδὴ οὐκ ἐκ σπορᾶς ὡς οἱ ἄνθρωποι οὐδὲ ἐκ κοίτης ἀνδρὸς ἐγεννήθη... ὡσπερ καὶ ὁ κατὰ σάρκα Υἱὸς ἐν ὁμοίωματι ἀνθρώπων ἐστὶ καὶ οὐκ αὐτὸς κατὰ πάντα ἀνθρώπος». Γιὰ τοὺς ὁμοιοσιανοὺς ὁ Χριστὸς «ἄνθρωπος ἦν, ἀλλ' οὐκ ἀνθρώπος ὢν».²⁵⁸

β) Τὸ αὐτὸ δὲ καὶ πῶς ὑπάρχει

Ἡ διδασκαλία γιὰ τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου ὡς «ναοῦ τοῦ Σωτῆρος» καὶ ὡς «ὄργανου πρὸς τὴν ἐνανθρώπησιν» ἀποτελεῖ ἐπανάληψη ἐκείνης τοῦ Μ. Ἀθανασίου, ἔχοντας σημειώσει ἐλάχιστη πρόοδο.²⁵⁹

Γιὰ τοὺς αἰρετικούς τὸ «ἐξαιρετον» τοῦ Χριστοῦ ἔγκλειται μόνον στὸ «χρηματίζειν», ἢ στὴν «παρουσία» τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὸ ναὸ τοῦ «Σωτῆρος».

256. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Πρὸς Ἐπίκτητον Κορίνθου: PG 26, 1053. BEP 33, 152. «Ἡ πῶς χριστιανοὶ θέλουσι ὠνομάσθαι οἱ λέγοντες εἰς ἀνθρώπων ἅγιον ὡς ἐπὶ ἓνα τῶν προφητῶν ἐηλυθέναι τὸν Λόγον, καὶ μὴ αὐτὸν ἀνθρώπον γεγενῆσθαι...». Η. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑ, Ἡ πρὸς Ἐπίκτητον ἐπιστολὴ τοῦ Μ. Ἀθανασίου, Ἀθῆναι 1972.

257. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, Πανάριον 73, 17, 4-5. Κ. HOLL, GCS III «Περὶ δὲ τοῦ φαντάζεσθαι τινὰς καὶ λέγειν, ὅτι ὡσπερ ἐφ' ἕκαστον τῶν προφητῶν ἐγένετο λόγος, οὕτω καὶ ἐπὶ ἓνα τινὰ ἀνθρώπον ἐκ Μαρίας ἦλθεν ὁ λόγος... εἰ γὰρ, οὕτως ἦλθεν, διατὶ οὗτος ἐκ παρθένου καὶ μὴ καὶ αὐτὸς ἐξ ἀνδρὸς καὶ γυναικός, οὕτω γὰρ καὶ ἕκαστος τῶν ἁγίων ἐγεννήθη.

258. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, Πανάριον 73, 9, 1. Κ. HOLL, GCS III.

259. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Κατὰ Ἀρειανῶν Γ, 3. ΔΙΔΥΜΟΥ, Εἰς τὴν Γένεσιν. SC 244, 166. BEP 50, 150-154.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

«Κατώκησεν ὁ Θεὸς ἐν τῇ σαρκί· ἴσον τῷ φάναι, Θεὸς ὢν, ἴδιον ἔσχε σῶμα καὶ τοῦτω χρώμενος ὄργανον, γέγονεν ἀνθρώπος δι' ἡμᾶς».

ΔΙΔΥΜΟΣ

«Τὸ δ' αὐτὸ καὶ "πῶς" ὑπάρχει ἐκ τῆς παρουσίας τοῦ Πνεύματος καὶ τῆς τοῦ Ὑψίστου δυνάμεως... Καὶ τῷ κοινῷ μὲν λόγῳ πάντες καὶ αὐτὸς ὁ ναὸς τοῦ Σωτῆρος κατὰ δημιουργίαν ἐκ Θεοῦ τυγχάνουσιν, ἐξαιρετον δὲ ἐπὶ τοῦ Κυρίου ὄργανον γὰρ αὐτῷ πρὸς τὴν ἐνανθρώπησιν κέχρηται. Καὶ ὡσπερ πᾶσα μὲν ἡ γῆ τοῦ Θεοῦ ἐστὶν κτίσις, ἐξαιρετον δὲ εἶχεν ὁ ναὸς διὰ τὸ ἐκείθεν τὸν Θεὸν χρηματίζειν...»

Στους ὀρθόδοξους, ὅμως, τὸ «ἐξαίρετον» τοῦ Χριστοῦ βασίζεται, ὄχι μόνο στὰ παραπάνω, ἀλλὰ ἰδιαίτερα στὸ γεγονός ὅτι ἡ «σὰρξ» τοῦ Χριστοῦ ἔγινε «δοχεῖον» τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τὸ ὁποῖο «διὰ τῆς ἐπελεύσεως αὐτοῦ. «ἐμμορφοῦτε τῇ παρθενίᾳ».²⁶⁰ Αὐτὸ σημαίνει ὅτι στὴ δημιουργία τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος ἔλαβαν ἐνεργὸ μέρος καὶ ὁ Χριστός, ἀλλὰ καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Πρόδηλο καθίσταται ὅτι ἡ ἔκφραση τοῦ Δίδυμου «ἵνα μὴ ἀποσφάλωσιν τινες» ἀφορᾷ στοὺς ὁμοιοουσιανούς καὶ μάλιστα στὴν ομάδα ποὺ προερχόταν ἀπὸ αὐτοὺς δηλ. τοὺς πνευματομάχους, ὅπως τοῦτο συμπεραίνεται καὶ ἀπὸ τὴν πολεμικὴ τοῦ Ἐπιφανίου Σαλαμίνας.²⁶¹

Αὕτὴ ἡ ἐξηγητικὴ μέθοδος τοῦ Δίδυμου ἔχει ὡς βάση τὴ Θεολογικὴ του κλείδα, σχετικὰ μὲ τὴν ἀμφιλάφεια τῶν λέξεων στὴ Θεολογία καὶ στὴν ἐνανθρώπηση, ἡ ὁποία καὶ παρατίθεται στὴ συνέχεια ἀντὶ ἐπιλόγου.

260. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ*: PG 46, 1141. BEP 69, 269. «Τοῦ οὖν ἰμῖστος ἢ δύναμις, ἥτις ἔστιν ὁ Χριστός, διὰ τῆς ἐπελεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐμμορφοῦτε τῇ παρθενίᾳ».

261. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Κατὰ Πνευματομάχων* 74,3, 1-3. K. HOLL, GCS III. «Ὁ ἕτερος δένδρεσι καὶ φυτοῖς συμφυσιούμενος σῶμα ἀπεργάζεται καὶ τῶν καρπῶν καθ' ὁμοιότητα ἕκαστον, καὶ ἐν μὲν τῇ ἐλαίᾳ πῖον γίνεται, προσλαμβάνόμενος ἐξ αὐτῆς τὸ οὐσιώδες... οὕτως οἶμαι, ὁ λόγος ἐν Μαρίᾳ σὰρξ ἐγένετο καὶ ἐν σπέρματι Ἄβραάμ ἄνθρωπος εὐρίσκατο...».

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

ΤΟ ΑΜΦΙΛΑΦΕΣ

ΤΩΝ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΝΑΝΘΡΩΠΗΣΕΩΣ ΛΕΞΕΩΝ²⁶²

Η ΛΕΥΚΗ ΚΑΙ Η ΠΟΛΥΤΡΟΠΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ὁ ὄρος «θεολογία» στό ὑπόμνημα τῆς Γενέσεως τοῦ Δίδυμου, *Toutra*, ἀπαντᾶται μία καί μόνη φορά, ἀντίθετα μέ ὅ,τι συμβαίνει στά ὑπόλοιπα ἔργα του. Ἀπό τόν τρόπο πού ἐκφέρεται, φαίνεται, ὅτι ὁ συγγραφέας ἀποδίδει σέ αὐτήν τήν πιό σπουδαία ἀσχολία τοῦ Ἀβραάμ, τήν ὁποία καί ἀποκαλεῖ «μείζονα». Ἀντιδιαστέλει δέ τήν «μείζονα καί περί θεολογίαν» ἀσχολία ἀπό «τόν λόγον τῆς ἐνανθρωπήσεως». «Ἐρχεται δέ “ἕως τοῦ τόπου Συχέμ”, ἔνθα ἡ πηγὴ ἐτύγχανεν, ἐφ’ ἣν ὁ Ἰησοῦς ἐκαθέσθη... ὅπερ πιθανῶς ὑποβάλλοι ὅτι ἀπὸ τῆς μείζονος καί περί θεολογίαν ἀσχολίας, ... ἤλθεν καί εἰς τόν περί τῆς ἐνανθρωπήσεως λόγον κατὰ τὸ ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ εἰρημένον». “Ἀβραάμ ἐπεθύμησεν ἰδεῖν τὴν ἡμέραν τὴν ἐμὴν, καί εἶδεν καί ἐχάρη”». ²⁶³

Ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα ὁμως στὴ Γένεση εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο νὰ κατανοηθοῦν τὰ κριτήρια αὐτῆς τῆς διάκρισης τῆς θεολογίας σέ «μείζονα», ἀπὸ αὐτό, πού ὁ ἴδιος ὀνομάζει «περί ἐνανθρωπήσεως λόγον». Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Δίδυμος γίνεται ἀναλυτικότερος στά ὑπόλοιπα ἔργα του στοὺς ὄρους αὐτοὺς.

Στὸ ὑπόμνημα στοὺς *Ψαλμοὺς* ἀναφέρεται σέ «πρώτη» θεολογία, ἡ ὁποία συνίσταται στὴ γνώση τῆς ἀγιότητος τοῦ Θεοῦ καί στὴ δυνατότητα πού ὑπάρχει νὰ μπορεῖ κάποιος νὰ μοιάσει τοῦ Θεοῦ, ἢ ἂν αὐτὴ ἡ ὁμοιότητα εἶναι ἀδύνατη. ²⁶⁴ Ἡ ἐπίγνωση αὐτῆς τῆς δυνατότητας προσπορίζει στὸν ἄνθρωπο τὴν ἐπίγνωση τοῦ Θεοῦ. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐπίγνωση γεννιέται ἡ Θεολογία, ὡς λόγος «αὐτῶν», πού μπόρεσε ὁ «ὁμοιωθεὶς τῷ Θεῷ» νὰ γνωρίσει. Αὐτὸς εἶναι

262. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὸν Ζαχαρίαν*. SC 83, 202. ΒΕΠ 48, 14 «Τυχάνουσιν δέ ταῦτα αἱ δύο Διαθήκαι, καρποφόρα κ<αί> κατάσκια ὄντα διὰ πυκνότητα νοημάτων καὶ τὸ ἀμφιλαφές τῶν περὶ τῆς θεολογίας καὶ ἐνανθρωπήσεως λέξεων». Σχετικὰ μέ τοὺς ὄρους Θεολογία κ.λπ. βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΚΟΥΤΕΡΗ, Ἡ ἔννοια τῶν ὄρων «Θεολογία» «Θεολογεῖν» «Θεολόγος» ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῶν Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων μέχρι καὶ τῶν Καππαδόκων, Ἀθήναι 1986. Εἰδικότερα γιὰ τὸ Δίδυμο βλ. σελ. 100-107.

263. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὴν Γένεσιν*. SC 244, 150-152. ΒΕΠ 50, 149.

264. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*. PsT III, 338. ΒΕΠ 46, 181. «Πρώτη θεολογία ἐστὶν τὸ γνῶναι τίς ἔστιν ἡ Θεοῦ ἀγιότης καὶ τίς δύναται ὁμοιωθῆναι ἢ οὐ δύναται. Προσάπτει οὖν ταύτην τὴν θεολογίαν καὶ τὴν θεογνωσίαν...».

καὶ ὁ ἀληθινὸς Θεολόγος, τὸν ὁποῖο ὁ Δίδυμος ταυτίζει μετὰ τὸν πατέρα.²⁶⁵

Ἡ διάκριση αὐτὴ γίνεται σαφέστερη στὸ ὑπόμνημα στὸ *Ζαχαρία*. Μὲ βάση τὸ χωρίο Ἔξ. 33,3 «καὶ ἀφελῶ τὴν χεῖρα, καὶ τότε ὄψει τὰ ὀπίσω μου, τὸ δὲ πρόσωπόν μου οὐκ ὀφθήσεται σοι» ξεχωρίζει:

1. Στὸ Θεὸ

α) «ἔμπροσθεν πρόσωπον», ἢ «τὰ πρόσω αὐτοῦ»²⁶⁶

β) «ὀπισθεν πρόσωπον», ἢ «τὰ ὀπισθεν», ἢ «τὰ μετ' αὐτόν»

Στὴν ἐνανθρώπηση

α) «πρῶτη δόξα», «τὰ πρό», αὐτὰ ποὺ ἀφοροῦν στὴ θεότητα²⁶⁷

β) «δεύτερη δόξα», «τὰ ὀπίσω», αὐτὰ ποὺ ἀφοροῦν στὴν ἀνθρωπότητα

Ἡ ὅτι περιλαμβάνεται στὰ 1α καὶ 2α, δηλ. στὰ ἔμπροσθεν τοῦ Θεοῦ ἢ τοῦ Χριστοῦ, οὔτε ὁ Μωϋσῆς οὔτε καὶ οἱ λοιποὶ θεολόγοι ἀξιώθηκαν νὰ δοῦν ἢ νὰ γνωρίσουν. Αὐτὰ ἀποτελοῦν ἀγνωστὴ περιοχὴ γιὰ τὴν ἀντιληπτικὴ ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπου, ἀκόμα καὶ γιὰ τοὺς ἀληθινούς Θεολόγους-Πατέρες. Οἱ ὄροι-ὀνόματα, ποὺ ἀναφέρονται σὲ αὐτὴν τὴν περιοχὴ, εἶναι ἀρκετὰ προσεγγισμένοι ὥστε νὰ μὴν περιέχουν «οὐδὲν ὑλικὸν ἢ ῥυτιπυῖν». Σὲ αὐτοὺς ἀνήκουν τὰ ὀνόματα π.χ. ἀγέννητος, ἀείδιος, μονογενής, Θεὸς Λόγος, Πατὴρ, Υἱός, Πνεῦμα κ.λπ. Ἡ θεολογία, ποὺ γίνεται μετὰ αὐτοὺς τοὺς ὄρους καὶ ἀναφέρονται σὲ αὐτὸ τὸ πεδίο, ὀνομάζεται ἀπὸ τὸ συγγραφεὴ «**Λευκὴ**» θεολογία.²⁶⁸

Ἡ ὅτι περιέχεται στὰ 1β καὶ 2β, εἴτε τοῦ Θεοῦ εἴτε τοῦ Χριστοῦ, δηλ. στὰ

265. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τοὺς Ψαλμούς*. P:Τ IV, 150. ΒΕΠ 46, 247. «Ἡ ὁμοιότης δὲ ἢ πρὸς Θεὸν καὶ ἀνομοιότης ἐπίγνωσιν Θεοῦ καὶ θεολογία <α>ν φανεροῖ». *Εἰς τὸν Ζαχαριαν*. SC 84, 550. ΒΕΠ 48, 120. «Παῖδιά λέγει τοὺς ἄρτι... πατέρας ὀνομάζων <τούς> τὸ ἀπ' ἀρχῆς τῆς θεολογίας ἐπισταμένους...».

266. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὸν Ζαχαριαν*. SC 83, 202. ΒΕΠ 48, 14. «Καὶ Μωϋσῆς γοῦν, ὁ μέγας ἱεροφάντης, οὐπω τέως τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἰδεῖν δυνάμενος, τέθειται ἰδεῖν τὰ ὀπίσω αὐτοῦ, τοῦτ' ἔστιν τὰ μετ' αὐτόν, οὐχ ἕτερα ὄντα τῆς δημιουργίας τοῦ Θεοῦ». SC 83, 266. ΒΕΠ 48, 33. «Τὰ γὰρ ὀπίσω τοῦ Θεοῦ τὰ μετὰ τὴν προηγουμένην ὑπαρξιν αὐτοῦ ἐκλημπτέον».

267. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὸν Ζαχαριαν*. SC 83, 266-268. ΒΕΠ 48, 33. «...πρόσω πάντων ὑπάρχει, μετ' αὐτόν καὶ ὀπίσω αὐτοῦ τυχανόντων τῶν πρὸς τὰ γεννητὰ καὶ τὴν διοίκησιν αὐτοῦ νοουμένων, ὧν τυγχάνει ἢ ἐνανθρώπησις καὶ ἢ ἐπιδημία αὐτοῦ ἢ καὶ φαντάζεσθαι δύνανται καὶ ἔννοιαν ἔχειν οἱ θεόσοφοι ἄνδρες... Ἔξ. 33,23 ... Κατὰ τὴν ἐπιδημίαν τοῦ Θεοῦ Λόγου, ὀπίσω δόξης αὐτοῦ τυγχάνει τὸ σάρκα αὐτόν γενέσθαι..., πρὸ τῆς τοιαύτης ἐμφανίου δόξης οὔσης..., πρῶτης δόξης ὑπαρχούσης τοῦ Υἱοῦ καθ' ἣν Μονογενῆς Θεὸς Λόγος ἐστίν, τῆς κατὰ τὴν ἐνανθρώπησιν δευτέρας καὶ μετὰ τὴν πρώτην οὔσης...».

268. ΔΙΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὸν Ζαχαριαν*. SC 803, 308. ΒΕΠ 48, 46 «καὶ τάχα τὸ κεφάλαιον τῆς περὶ Χριστοῦ θεολογίας ἢ κίδαρις ἐστίν, οὐδὲν ὑλικὸν ἢ ῥυτιπυῖν ἔχουσα...». SC 83, 204. ΒΕΠ 48, 15. «... λευκῶν ὑπαρχόντων... τὰν τὰ θεολογικὰ χωρὶς πάσης ὕλης ἀπαγγελόντων».

λεγόμενα «*δπισθεν*», τὰ «*θεϊα πνεύματα*», ὁ θεόπτης Μωϋσῆς καὶ ὄλοι οἱ θεόσοφοι ἄνδρες «*φαντάζεσθαι δύνανται καὶ ἔννοιαν αὐτῶν ἔχειν*». Αὐτὰ ἀφοροῦν σὲ ὄλα τὰ «*γενητὰ ὄρατὰ καὶ ἀόρατα*» ἀλλὰ καὶ στὴν ἐνανθρώπηση τοῦ Λόγου. Ὁ λόγος ποῦ γίνεται γιὰ αὐτὰ ἐκφέρεται «*πολυτρόπως*»²⁶⁹ καὶ ἡ θεολογία στὴν περίπτωση αὐτὴ ὀνομάζεται **πολύτροπη**.

Ἡ σημασία τῆς διάκρισης αὐτῆς στὴ θεολογία ὑπῆρξε πολυσήμαντη γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ. Γνωρίζουμε ὅτι, ἰδιαίτερα ὁ Εὐνόμος, προσπαθοῦσε νὰ ὀρίσει μονοσήμαντα τὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ. Μὲ ἄλλα λόγια ὑποστήριξε ὅτι εἰσήλθε στὰ «*πρόσω*» τοῦ Θεοῦ, κατανόησε τὴν οὐσία του, τὴν ὁποία καὶ ὀριξε μὲ τὸν ἀποκαλυμμένο δῆθεν σὲ αὐτὸν ὄρο «*ἀγέννητη*». Παρόμοια διεργασία εἶχαν ἀκολουθήσει πρὶν λίγα χρόνια οἱ ἄρειανοί, ὅταν ὑποστήριξαν ὅτι κατανόησαν τὰ πρόσω τοῦ Υἱοῦ, τὰ ὁποία ἀπέδωσαν μὲ τὸν ὄρο «*κτίσμα*».

Ἡ θεολογία μὲ αὐτοὺς τοὺς ὄρους ἔχανε τὸ εὖρος της, στένευε ἐπικίνδυνα καὶ περιοριζόταν στὰ ἀνθρώπινα ὄρια τῆς λογικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ἀναγκαστικὰ καὶ τὴν μετατροπὴ της σὲ ἀληθινὴ φιλοσοφία. Ἡ ἀμφιλαφὴς θεώρηση τῶν λέξεων καὶ τῶν ὄρων τῆς *Γραφῆς*, ποῦ πρότεινε ὁ Δίδυμος, ἡ διάκριση δηλ. «*πρόσω*» καὶ «*μετά*» στοῦ Θεοῦ καὶ στοῦ Χριστοῦ, δὲν εἶναι θεωρητικὸ κατασκευάσμα ποῦ ὑφίσταται μόνο «*κατ' ἐπίνοιαν*» καὶ «*τῇ θεωρίᾳ μόνῃ*», ἀλλὰ στηρίζεται στὴν πραγματικότητα, ὅπως αὐτὴ ἐκφράζεται στὴ *Γραφή* καὶ στὴν εὐσεβῆ παράδοση τῆς ἐκκλησίας. Εἶναι ἡ διάκριση αὐτὴ ποῦ ἀνοίγει τοὺς ὀρίζοντες τῆς θεολογίας καὶ γεννᾷ νέους θεολόγους-πατέρες, οἱ ὁποῖοι μὲ τὴ σειρά τους προσφέρουν νέους ὄρους ἀπαραίτητους στὴν ἐποχὴ τους. Οἱ ἐπόμενοι θεολόγοι θὰ στηριχτοῦν πάνω σὲ αὐτὴ μὲ προσοχή, θὰ ἀυξήσουν καὶ θὰ διευρύνουν τὴ θεολογικὴ ὀρολογία, εἴτε γιὰ νὰ ἐκφράσουν «*λευκότερον*» τὰ πρόσω, εἴτε γιὰ νὰ διδάξουν «*πολύτροπα*» «*τὰ ὀπίσω*» αὐτοῦ δηλ. τὰ μεγαλεῖα τοῦ Θεοῦ.²⁷⁰

269. ΔΙΑΔΥΜΟΥ, *Εἰς τὸν Ζαχαρίαν*. SC 83, 308. BEP 48, 33 «... μετ' αὐτῶν καὶ ὀπίσω αὐτοῦ τυγχάνοντων τῶν πρὸς τὰ γενητὰ καὶ τὴν διοίκησιν αὐτοῦ νοουμένων, ὧν τυγχάνει ἡ ἐνανθρώπησις καὶ ἡ ἐπιδημία αὐτοῦ, ἃ καὶ φαντάζεσθαι δύνανται καὶ ἔννοιαν αὐτῶν ἔχειν οἱ θεόσοφοι ἄνδρες, ὧν εἷς καὶ ὁ Μωϋσῆς...». SC 83, 204. BEP 48, 15. «Καὶ τάχα μὲν ποικίλοι καὶ ψαρὸι τυγχάνουσιν οἱ πολυτρόπως ἄγοντες τὴν διδασκαλίαν περὶ τῶν αἰσθητῶν καὶ νοητῶν, ἅπερ «ὄρατὰ καὶ ἀόρατα» εἶναι φασὶ οἱ θεῖοι λόγοι...».

270. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Θεολογικὸς Β (ΚΓ)*: PG 36, 29. BEP 59, 220 «Τὶ τοῦτο ἔπαθον, ὦ φίλοι... Ἔτρεχον μὲν ὡς Θεὸν καταληψόμενος καὶ οὕτως ἀνῆλθον ἐπὶ τὸ ὄρος καὶ τὴν νεφέλην διέσχον, εἶσω γενόμενος ἀπὸ τῆς ὕλης καὶ τῶν ὕλικῶν καὶ εἰς ἑμαυτὸν ὡς οἶόν τε συστραφεῖς. Ἐπεὶ δὲ προσέβλεψα, μόλις εἶδον Θεοῦ τὰ ὀπίσθια· καὶ τοῦτο τῇ πέτρᾳ σκεπασθεῖς, τῷ σαρκωθέντι δι' ἡμᾶς Θεῷ Λόγῳ· καὶ μικρὸν διακύψας, οὐ τὴν πρῶτην τε καὶ ἀκῆρατον φύσιν καὶ ἑαυτῇ, λέγω δὴ τῇ Τριᾷδι γινωσκομένῃ καὶ ὄση τοῦ πρώτου καταπετάσματος εἶσω μέ-

Ἀπὸ αὐτὰ πού παρατέθηκαν ὀδηγούμεστε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐξηγητική μέθοδος τοῦ Δίδυμου στηρίζεται στὴ θεο-λογία του.

Εἶναι ἡ θεο-λογία πού κατέχει τὴν πρώτη θέση στὴ σκέψη του. Ἡ ἐρμηνευτική καὶ ἐξηγητική του μέθοδος τίθεται στὴν ὑπηρεσία τῆς θεολογίας καὶ κατέχει τὴ δεύτερη θέση. Τὸ ἀντίθετο ὅπως φαίνεται ἔκαναν οἱ αἰρετικοί, οἱ ὁποῖοι ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὶς λέξεις, γιὰ νὰ φθάσουν στὰ θεολογικά τους πορίσματα. Ἡ ἀμφιλάβεια τῶν λέξεων τῆς *Γραφῆς* ἀφορᾷ στὴ λευκὴ καὶ πολύτροπη θεολογία. Κάθε λέξη, κάθε ὄνομα, κάθε ὄρος τῆς *Γραφῆς* ἔχει θέση στὸ κατάσκιον δέντρο εἴτε τῆς θεολογίας εἴτε τῆς ἐνανθρωπήσεως. Ἐκεῖνο πού ἀπαιτεῖται, ἴσως, εἶναι ἡ τοποθέτησή του στὸ κατάλληλο κλαδί μὲ ἀπώτερο σκοπὸ τὴν ἀποφυγὴ ἐσφαλμένης διδασκαλίας ἢ τὴν ἐκφραση τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως μὲ τρόπο θετικό.

νει καὶ ὑπὸ τῶν Χερουβεὶμ συγκαλύπτεται, ἀλλ' ὅση τελευταία καὶ εἰς ἡμᾶς φθάνουσα. Ἡ δὲ ἔστιν, ὅσα ἐμὲ γινώσκειν, ἢ ἐν τοῖς κτίσμασι καὶ τοῖς ὑπ' αὐτοῦ προβλεβημένοις καὶ διοικουμένοις μεγαλειότης ἢ, ὡς ὁ θεὸς Δαυὶδ ὀνομάζει, μεγαλοπρέπεια. Ταῦτα γὰρ Θεοῦ τὰ ὀπίσθια, ὅσα μετ' ἐκεῖνον ἐκείνου γνωρίσματα». Βλ. ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀθανάσιος ὁ Μέγας καὶ Ἡ Θεολογία τῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου, Ἀθήνα 1980, σελ. 72.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. ΠΗΓΕΣ

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ,

– Λόγοι κατά Ἀρειανῶν τρεῖς Α, Β, Γ:

PG 26, 12-468. *ΒΕΠ* 30, 123-305

– Περὶ τῆς ἐν Νικαία Συνόδου:

PG 25, 416-476. *ΒΕΠ* 31, 144-193

– Περὶ Συνόδων, (Ἐπιστολὴ περὶ τῶν γενομένων ἐν τῇ Ἀρμινίᾳ τῆς Ἰταλίας καὶ ἐν Σελευκίᾳ τῆς Ἰσαυρίας συνόδων):

PG 26, 681-793

– Πρὸς τοὺς ἐν Ἀφρικῇ ἐπισκόπους:

PG 26, 1029-1048. *ΒΕΠ* 31, 124-129

– Τόμος πρὸς Ἀντιοχεῖς:

PG 26, 796-809. *ΒΕΠ* 31, 124-129

– Ἐπιστολὴ πρὸς Ἐπίκτητον Κορίνθου:

PG 26, 1049-1069. *ΒΕΠ* 53, 153-159

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ,

– Ἐγκύκλιος Ἐπιστολὴ (Πρὸς τὸν κλῆρον):

PG 18, 581. *ΒΕΠ* 37, 97

– Ἐπιστολὴ πρὸς πάντας τοὺς ἐπισκόπους:

PG 18, 572-781. *ΒΕΠ* 37, 98-102

ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΥ ΙΚΟΝΙΟΥ,

– Περὶ ψευδοῦς ἀσκήσεως,

Κ. ΜΠΟΝΗ, ΑΘΗΝΑ 1979.

ΑΡΕΙΟΥ,

– Ἐπιστολὴ πρὸς Εὐσέβιον Νικομηδείας:

PG 82, 909-912. *ΒΕΠ* 37, 905-912

– Ἐκθεσις Ἀρείου πρὸς Ἀλέξανδρον:

PG 26, 807. *ΒΕΠ* 37, 102-103

Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ,

– Εἰς τὴν Ἑξαήμερον, Ὁμιλίαι Θ':

PG 29, 4-28. *SC* 26, *ΒΕΠ* 51, 185-272

– Ἀνατρεπτικὸς τοῦ ἀπολογητικοῦ τοῦ δυσσεβοῦς Εὐνομίου:

PG 29, 497-768. *SC* 299 καὶ 305. *ΒΕΠ* 52, 157-227

– Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, πρὸς Ἀμφιλόχιον Ἰκονίου:

PG 32, 68-217. *SC* 17, *ΒΕΠ* 52, 231-300

– Ὁμιλία. Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός:

PG 31, 164-617. *BEΠ* 54, 1-198

ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ,

– Λόγος Α: *PG* 36. *SC* 250. *BEΠ* 59

– Ἐπιστολές: *PG* 37, 21-388. *SC* 208. *BEΠ* 60

ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ,

– Ἀπολογητικὸς περὶ τῆς Ἑξαήμερου:

PG 44, 61-124. *BEΠ* 65

Κατὰ Εὐνομίου Λόγοι 10:

PG 45, 512-908. *BEΠ* 67, 291-373. W. JAEGER Opera II.

– Πρὸς Εὐνόμιον, ἀντηρωτικοὶ Α, Β:

PG 45, 248-464 καὶ 909-1121. *BEΠ* 67, 27-290. W. JAEGER, Opera I.

– Εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ:

PG 46, 1128-1149

ΔΙΔΥΜΟΥ ΤΟΥ ΤΥΦΛΟΥ,

Ἐκδόσεις TOURA

– Ὑπόμνημα εἰς τὴν Γένεσιν. *Didyme l' Aveugle, Sur la Genèse*, ἔκδ. P. NAUTIN - L. DOUTRELEAU, 2 τόμοι. 1976-1978. *SC* 233 καὶ 244. *BEΠ* 50, 11-175.

– Ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἰώβ. *Didymus der Blinde, Komm. zu Hiob*. I. Kap. 1-4, ἔκδ. A. Henrichs, 1968 (PTA1)· II. Kap. 5, 1-6, 28, ἔκδ. τοῦ ἴδιου, 1968 (PTA2)· III. Kap. 7, 20-21, ἔκδ. V. Hagedron-Hagedron-L. Koenen, 1968, (PTA3). *BEΠ* 47.

– Ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν. *Didymus der Blinde, Komm. zu Ecclesiastes* I, 1 Kap. 1, 1-2, 14, ἔκδ. G. Binder-L. Liesenborghs, 1979 (PTA25)· I.2. Erl, ἔκδ. G. Binder 1980 (PTA26)· II. Kap. 3-4, 12, ἔκδ. M. Gronewald 1977 (PTA22)· III. Kap. 5 καὶ 6, ἔκδ. L. Koenen-J. Kramer. 1970 (PTA13)· IV. Kap. 7-8, 189, ἔκδ. J. Kramer-B. Kribber, 1972 (PTA16)· V. Kap. 9, 8-10, 20, ἔκδ. G. Binder-M. Gronewald, 1979 (PTA24)· VI. Kap. 11-12, ἔκδ. L. Koenen-G. Binder-L. Liesenborghs, 1969 (PTA9). *BEΠ* 47 καὶ 50.

– Ὑπόμνημα εἰς τοὺς Ψαλμοὺς. *Didymus der Blinde, Psalmenkomm.* I. Ps 20-21, ἔκδ. L. Doutreleau-A. Gesche-M. Gronewald, 1969 (PTA7)· II. Ps 22, 26, 10, ἔκδ. M. Gronewald, 1968 (PTA4)· III. Ps 29-34, ἔκδ. A. Gesche-M. Gronewald 1969 (PTA8)· IV. Ps 35-39, ἔκδ. τοῦ ἴδιου 1969 (PTA6)· V. Ps 40-44, 4, ἔκδ. τοῦ ἴδιου, 1970 (PTA12). (PTA8-Der Psalmenkomm. V. Tura, Quaternio IX Pap. Colon. Theol. 1), ἔκδ. A. Kelh, 1964 *Papyrologia coloniensi* 1. *BEΠ* 45 καὶ 46.

– Ὑπόμνημα εἰς τὸν Ζαχαρίαν. *Didyme l' Aveugle, Sur le Zacharie*, ἔκδ. L. Doutreleau, 1962. *SC* 83, 84 καὶ 85. *BEΠ* 48.

– *PG* 39. Ὅλα τὰ ἔργα πρὸ τῆς ἀνακαλύψεως τῆς TOURA. 269-1816.

– Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος (*De Spiritu Sancto*): *PG* 39, 1033-1086. *BEΠ* 44, 159-209 καὶ *BEΠ* 49, 207-264.

- Περί Τριάδος Βιβλία τρία (Ἀμφιβαλόμενο): *PG* 39, 263-992. *BEΠ* 43, 145-278 καὶ 44, 11-158.
- ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ ΛΥΩΝΟΣ,
– Ἐπίδειξις τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος. *SC* 62. I. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ (Εἰσαγωγή-Μετάφρασις-Σχόλια), Θεσσαλονίκη 1965.
- ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ ΣΑΛΑΜΙΝΑΣ ΚΥΠΡΟΥ,
– Πανάριον: *PG* 41, 156-1200 καὶ 42,9-832. K. HOLL, Eriphanius I, Leipzig 1915 (GCS 25). II, Leipzig 1922 (GCS 31). III, Leipzig 1933 (GCS 37).
- ΕΡΜΑ,
– Ποιμὴν.: *SC* 53. *BEΠ* 3, 38-110.
- ΕΥΝΟΜΙΟΥ ΚΥΖΙΚΟΥ,
– Ἀπολογητικός: *PG* 30, 836-838. *SC* 305. *BEΠ* 52, 143-156.
- ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ,
– Ἐκκλησιαστικὴ Θεολογία: *PG* 24, 825-1046. *BEΠ* 29, 61-167.
– Κατὰ Μαρκέλλου Ἀγκύρας: *PG* 24, 707-826. *BEΠ* 29, 11-60.
– Τρικονταετηρικὸς εἰς Κωνσταντῖνον τὸν βασιλέα: *PG* 20. 1316-1440. *BEΠ* 24, 233-281.
- ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ,
– Πρὸς Αὐτόλκον: *SC* 20. *BEΠ* 5, 13-68.
- ΙΟΥΛΙΑΝΟΥ ΝΕΑΡΕΙΑΝΟΥ,
– Der Hiobkommentar der Arianers Julian, Berlin 1973.
- ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ,
– Ὅτι ὁμοούσιος τῷ Πατρὶ ὁ Υἱός: *PG* 75, 120-156.
- ΟΡΙΓΕΝΟΥΣ,
– Εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην. *SC* 120, 157 καὶ 222. *BEΠ* 11, 247-362 καὶ 12, 11-406.

B. ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ Σ., – Ἡ ἔννοια τοῦ Λόγου κατὰ τὴν ἁγία Γραφή, *Βιβλικὰ μελετήματα*, Θεσσαλονίκη 1966.
- ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ Χ., – Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1907.
- BARDY G., – DIDYME L' AVEUGLE, ETYDES DE THEOLOGIE HISTORIQUES, Paris 1910.
- BIENERT A., – «Allegoria» und «Anagogie» bei Didymus dem Blinden von Alexandria, Berlin 1972 (PST 13).
- BOULARAND, Ephrem, S.J., L' hérésie d' Arius et la «foi» de Nicée, Paris 1972.
- CANNARD I., Exegetica in Prologum Joannis, Sec. Maximus Ecclesiae doctores Antiquitatis Christianae, *Studia Antoniana* 4, Roma 1952.
- CROUZEL H., – Theologie de l' image de Dieu chez Origène, Paris 1965.

- FLOROFSKY G., – The concept of creation in Saint Athanasios (Ἑλληνικὴ μετάφραση στό, Γεωργίου Φλωρόφσκι, Θέματα Ὁρθοδόξου Θεολογίας, Ἀθήνα 1973).
- GESCHEA., – L' âme humaine de Jesus dans la Christologia du IVE Siecle, *RHE* 1959 385-425.
- HADOT P., – Porphyre et Victorinus, *Vig. Christianae* 24 (1970).
- HAGEDRON DIETER., – Der Hoibkcommentar des Ariens Julian, *Patristische Texte und Studien* 1973.
- KANNENGISSER CH., – Λόγος et νοῦς chez Athanase d' Alexandrie, *TU* (108) 1972. – ATHANASE D' ALEXANDRIE EVEQUE ET ECRIVAIN, *THEOLOGIE HISTORIQUE*, (70), PARIS 1983.
- KARABIDIOΠΟΥΛΟΥ ΙΩΑΝ. - ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ ΛΥΩΝΟΣ, Ἐπίδειξις τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος, Θεσσαλονίκη 1965.
- KEHL A., Der Psalmenkommentar von Tura, *Quaternio IX* (Pap. Colon. Theol. 1), Köln-Orlanden 1963 (PTA8).
- KELBER W., – Die Logoslehre von Heraklit bis Origenes, Stuttgart 1976.
- KELLY N.D., – Early Christian Creeds, London 1950.
- LEBRETON J., – Histoire du dogme de la Trinité, τομ. I-II Paris 1927.
- LONG A., – Ἡ ἑλληνιστικὴ Φιλοσοφία, Στωϊκοί, Ἐπικούριοι, Σκεπτικοί. Ἔκδ. Μορφωτικὸ ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1990.
- LORENZ, Arius Judazans; Untersuchungen zur dogmenschichtlichen Einordnung des Arius, Göttingen 1979.
- ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΥ Β., – Τὸ ὑπόμνημα «*Εἰς τὴν Γένεσιν*», Τουρα, τοῦ Δίδυμου τοῦ Τυφλοῦ. Φιλολογικὴ καὶ Γραμματολογικὴ θεώρηση, Ἀθήνα 1994.
- MOINGET J.F., – «*Théologie Trinitaire de Tertilien*», *R.S.R.* 54 (1966).
- ΜΟΥΤΣΟΥΛΑ Η., – Ἡ πρὸς Ἐπίκτητον ἐπιστολὴ τοῦ Μ. Ἀθανασίου, Ἀθήνα 1972.
- ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Π., – Genesis 1,26 in der orthodoxen Theologie, *Evangelische Theologie* 2 (1952).
- ORBE A., – La Epinoia, Algunos Preliminares historicae de la distincion κατ' ἐπίνοιαν Torno à la Filosofia de Leondio Bizantino, Romae *PUG* 1955.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤ., – Πατρολογία Α', Ἀθήνα 1982.
– Πατρολογία Β', Ἀθήνα 1990.
– Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, κατὰ τὰς πρὸς Σεραπίωνα Ἐπιστολάς αὐτοῦ, *Ἐκ. Φάρος* ΝΓ (1971).
– Ἀθανάσιος ὁ Μέγας καὶ ἡ Θεολογία τῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου, Ἀθήνα 1980.
- RAHNER K., – Le début d' une doctrine des cinq sens spirituels chez Origène, *RAM* 13 1932.
- ΡΟΜΑΝΙΔΟΥ Ι., – Τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα, Θεσσαλονίκη 1978.
- ΣΚΟΥΤΕΡΗ Κ., – Ἡ ἔννοια τῶν ὄρων «*Θεολογία*», «*Θεολογεῖν*», «*Θεολόγος*» ἐν τῇ δι-

- δασκαλία τῶν Πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων μέχρι καὶ τῶν Καππαδοκῶν, Ἀθῆναι 1986.
- SPANEUT M., – Lesme stoicisme des pères de l' Eglise, *Patristica Sorbonesia* 1 (Paris) 1957.
- ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ Γ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Ἡ Μυσταγωγία τοῦ Ἁγίου Μάξιμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, Ἀθῆναι 1993.
- ΤΟΜΑΣΟΒΙΤΣ Μ., – Ὁ Μελχισεδέκ καὶ τὸ Μυστήριον τῆς Ἱερωσύνης τοῦ Χριστοῦ, Ἀθήνα 1990.
- ΤΣΑΚΩΝΑ Β., – A comparative study of the terme «*Son of God*», *Θεολογία* 36, 1965.
- Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς Ἐπιστολὴν Ἀπ. Παύλου (Εἰσαγωγή-Κείμενον-Σχόλια) Ἀθήνα 1981.
- Τὸ φιλολογικὸν καὶ θεολογικὸν πρόβλημα τῆς Θεότητος τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν Ἀπ. Παῦλον, Ἀθήνα 1966.
- ΦΕΙΔΑ ΒΛ., Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Α Β, Ἀθήνα 1994.
- ΧΡΗΣΤΟΥ Π., Ἄκτιστον καὶ κτιστόν, ἀγέννητον καὶ γεννητόν εἰς τὴν Θεολογίαν τοῦ Μ. Ἀθανασίου, Θεσσαλονίκη 1974.